บทที่ ๓

ศึกษากระบวนการทำงานของจิตในคัมภีร์อัฏฐสาลินี

การวิจัยเรื่อง “ศึกษากระบวนการทำงานของจิตในอัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์ ” ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องต่างๆ และข้อนำเสนอ เพื่อแสดงถึงความชัดเจนในประเด็นของการวิจัย และนำไปสู่การวิจัยตามลำดับ ดังนี้

๓.๑ กระบวนการทำงานของจิต

๓.๑.๑ อายุของจิตพร้อมด้วยเจตสิกและรูป

๓.๑.๒ การเกิดขึ้นของวิถีจิต

๓.๑.๓ ภูมิ ๓๑

๓.๑.๔ ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต จุติจิต ๑๙ ดวง ในฐานะวิถีมุตตจิต (จิตพ้นวิถี)

๓.๑.๕ จำแนก ภวังคจิต ๑๙ กับ บุคคล ๘ และภูมิ ๓๐ ภูมิ

๓.๑.๖ กามชวนะ ๒๙ และภวังคจิต ๑๙ โดย บุคคลและภูมิ

๓.๑.๗ ตทารัมมณจิต ๑๑ ดวง ในฐานะวิบากจิต

๓.๑.๘ อารมณ์กามธรรม ๓

๓.๑.๙ สัมผัสหรือผัสสะ ๖ ที่เกิดขึ้นทางปัญจทวารและมโนทวาร

๓.๑.๙.๑ โครงสร้างวิถีจิต

๓.๑.๙.๒ ความสัมพันธ์ระหว่างปัญจทวารกับมโนทวาร

๓.๑.๙.๓ ปัญจทวารวิถี

๓.๑.๙.๔ มโนทวารวิถี

๓.๑ กระบวนการทำงานของจิต

ผู้วิจัยได้กล่าวถึงเรื่องของปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน อันเป็นพื้นฐานของการศึกษาเรื่องของกระแสนามรูป[๑] ตามคัมภีร์อัฏฐสาลินีนั้น เป็นการศึกษากระบวนการทำงานของจิตหรือวิถีจิต[๒] ซึ่งเรียกอีกอย่างว่า นามวิถี (ทางเดินของจิตและเจตสิก) กับการศึกษากระบวนการทำงานของรูป ซึ่งเรียกอีกอย่างว่า รูปวิถี (ทางเดินของรูป) จากนี้ไปผู้วิจัยจักได้อธิบายถึงสิ่งที่จำเป็น

---

[๑] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๗๑.

[๒] พระอนุรุทธเถระ และพระสุมังคลสามีเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา**, แปลโดย คณะกรรมการแผนกตำรามหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (นครปฐม : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๕๙.

จะต้องทราบและองค์ประกอบที่เกี่ยวข้องกับนามวิถี ที่ปรากฏในในคัมภีร์อัฏฐสาลินี ตามลำดับดังนี้ คือ

๓.๑.๑ อายุของจิตพร้อมด้วยเจตสิกและรูป
๓.๑.๒ การเกิดขึ้นของวิถีจิต
๓.๑.๓ ภูมิ ๓๑
๓.๑.๔ ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต จุติจิต ๑๙ ดวง ในฐานะวิถีมุตตจิต (จิตพ้นวิถี)
๓.๑.๕ จำแนก ภวังคจิต ๑๙ กับ บุคคล ๘ และภูมิ ๓๐ ภูมิ
๓.๑.๖ กามชวนะ ๒๙ และภวังคจิต ๑๙ โดย บุคคลและภูมิ
๓.๑.๗ ตทารัมมณจิต ๑๑ ดวง ในฐานะวิบากจิต
๓.๑.๘ อารมณ์กามธรรม ๓
๓.๑.๙ สัมผัสหรือผัสสะ ๖ ที่เกิดขึ้นทางปัญจทวารและมโนทวาร
๓.๑.๙.๑ โครงสร้างวิถีจิต
๓.๑.๙.๒ ความสัมพันธ์ระหว่างปัญจทวารกับมโนทวาร
๓.๑.๙.๓ ปัญจทวารวิถี
๓.๑.๙.๔ มโนทวารวิถี

๓.๑.๑ **อายุของจิตพร้อมด้วยเจตสิกและรูป**

เมื่อพิจารณาพระบาลีในคัมภีร์อัฏฐสาลินี จิตตุปปาทกัณฑ์ ในปทภาชนีย์นั้น พระพุทธ-องค์แสดงกามาวจรกุศลไว้ก่อนว่า ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด)[๓] กล่าวคือ คำว่า สมเย แปลว่า สมัย ซึ่งหมายถึง ขณะ, กาล โดยที่ขณะ หมายถึงโอกาสที่กุศลจะเกิดขึ้นนั้นมีได้ยาก เพราะว่าอายุของสังขาร (เจตสิก ๕๐ ดวงเว้นเวทนาเจตสิกและสัญญาเจตสิก) ย่อมสิ้นไปเร็วกว่าความเร็วของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ที่เร็วกว่าความเร็วของบุรุษความเร็วของเทวดาผู้ไปข้างหน้าดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ที่เร็วกว่าความเร็วของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์[๔]

โดยแท้จริงแล้ว กาลเล็กน้อยเพียงนั้นของรูปชีวิตินทรีย์ รูป (ทั้งหมดพร้อมด้วยรูปชีวิตินทรีย์) ที่เกิดขึ้นอาศัยเหตุปัจจัยย่อมตั้งอยู่เพียงใด จิต ๑๗ ดวงเกิดขึ้นแล้วดับไปในกาลเพียงนั้น ดังนั้น จึงไม่มีการอุปมาในความมีกาลเล็กน้อยของจิตดังกล่าว สมจริงดังพุทธพจน์ว่า “จิตนี้เปลี่ยนแปลงเร็วจนเปรียบเทียบกับอะไรไม่ได้ง่ายๆ”[๕] ในบรรดาความหมายของคำ สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า กาล ย่อมแสดงว่ากาล เป็นที่เกิดขึ้นของกุศลจิตน้อยยิ่งนัก เพราะจิตนี้แทงตลอดได้ยากเหมือนการร้อยแก้วมุกดาด้วยแสงสว่างแห่งสายฟ้าแลบ เพราะมีกาลน้อยยิ่ง ดังนั้น พึงทำความอุตสาหะอันใหญ่หลวงและความเอื้อเฟื้อในการแทงตลอดจิต[๖] ฉะนั้น คำว่าสมัย จึงหมายถึง ระยะ

---

[๓] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๒๕๙.

[๔] สำ.นิ.(บาลี) ๑๖/๒๒๘/๒๕๒, สำ.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๒๘/๓๑๗.

[๕] องฺ.เอกก.(บาลี) ๒๐/๔๘/๙, องฺ.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๘/๙.

[๖] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๒๗๔.

กาลเวลาของการเกิดดับของจิตเจตสิกที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วเกินที่จะหาอะไรมาเปรียบได้ เรียกว่า ขณะ

ดังนั้น การเกิด-ดับของจิตนี้ เป็นไปใน ๒ ลักษณะ คือ เกิด-ดับในภวังคจิต และเกิดดับในวิถี คือ เมื่อรับอารมณ์ การทำงานของจิตก็เช่นเดียวกัน ทำงานใน ๒ ลักษณะ คือ ทำในวิถีจิต และในภวังคจิต การเกิดดับต่อเนื่องของจิตเป็นอยู่หลายภพชาติยาวนาน จึงเหมือนจิตเป็นกระแส เป็นแถวแนวไม่ขาดสาย หรือเป็นการเกิดขึ้นโดยลำดับติดต่อกันเป็นแถวของจิต เจตสิก จึงเรียกว่า กระแสจิต ซึ่งหมายความว่าระยะกาลของการรับอารมณ์ของจิตเป็นไปอย่างรวดเร็วยิ่ง และระยะกาลของการรับอารมณ์ของจิตมี ๓ อย่าง คือ อุปปาทขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ[๗] ฉะนั้นเวลาในการเกิดดับสืบต่อเนื่องกันของจิตในทันทีทันใด เสมือนหนึ่งว่าขณะปัจจุบัน (ระยะเวลาที่นามธรรมเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไปในปัจจุบัน) สันตติปัจจุบัน (ระยะเวลาที่รูปธรรมเกิดขึ้นตั้งอยู่และแปรเปลี่ยนไปในปัจจุบัน) และอัทธาปัจจุบัน[๘] (ระยะเวลาที่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ เกิดขึ้นในปัจจุบัน) เป็นเวลาขณะเดียวกันด้วยอำนาจของอนันตรปัจจัย[๙] ที่พระพุทธองค์ได้แสดงไว้ในคัมภีร์ปัฏฐานตรัสว่า “สภาวธรรมที่เป็นอดีตเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นปัจจุบันโดยอนันตรปัจจัย”[๑๐]

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่าจิตนั้นทำงานในวิถีจิตและในภวังคจิตด้วยอำนาจของเหตุปัจจัยต่างๆ แต่ในที่นี้ยังไม่ได้กล่าวถึงกิจของจิตหรือหน้าที่ของจิตแต่ละดวงในวิถี โดยพิจารณาได้จากสิ่งที่พระพุทธองค์ตรัสเรียกจิตว่า “...จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง ...ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน”[๑๑] ด้วยเหตุที่จิตทำหน้าที่ในแต่ระดับต่างกัน จึงเรียกชื่อต่างกัน ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวต่อไปในหัวข้อ ๓.๑.๒ (การเกิดขึ้นของวิถีจิต)

จากพุทธพจน์ทำให้เราทราบถึงธรรมชาติของจิตนั้นว่ามีสภาพเกิดดับจริงๆ และมีคุณสมบัติในตัวของจิตเองคือจิตเกิดดับรวดเร็วกว่ารูป ๑๗ เท่า รูปเกิดดับ ๑๗๖,๔๗๐ ล้านครั้งในเวลาที่ฟ้าแลบครั้งหนึ่งนั้น จิตจะเกิดดับรวดเร็วถึง ๓ ล้านล้านครั้งในเวลาเดียวกัน[๑๒] ดังที่พระ-อนุรุทธาจารย์กล่าวไว้ใน คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะว่า ตานิ ปน สตฺตรส จิตฺตกฺขณานิ รูปธมฺมานมายู

---

[๗] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๖๑๘.

[๘] พระสัทธัมมโชติกะ, **ปฏิจจสมุปปาททีปนี**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๔), หน้า ๔.

[๙] **อนันตรปัจจัย** หมายความว่า จิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นก่อน ๆ แล้วดับไป สามารถเพื่อให้จิตและเจตสิกเกิดขึ้นตามสมควรแก่จิตตนิยาม ในกาลอันไม่มีระหว่างคั่น คือในลำดับของตน ๆ (ดูใน พระสัทธัมมโชติกะ, **คัมภีร์มหาปัฏฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๔๙), หน้า ๓๗๗.)

[๑๐] อภิ.ป.(บาลี) ๔๑/๕/๔๒๐, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๕/๕๖๒.

[๑๑] สำ.นิ. (บาลี) ๑๖/๖๑/๙๑, สำ.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๑/๑๑๖.

[๑๒] สมัคร บุราวาส, **พุทธปรัชญา ๒๕ ทศวรรษ**, (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า ๑๗๒.

แผนภูมิที่ ๓-๑

แสดง อายุของจิตพร้อมด้วยเจตสิกและรูป

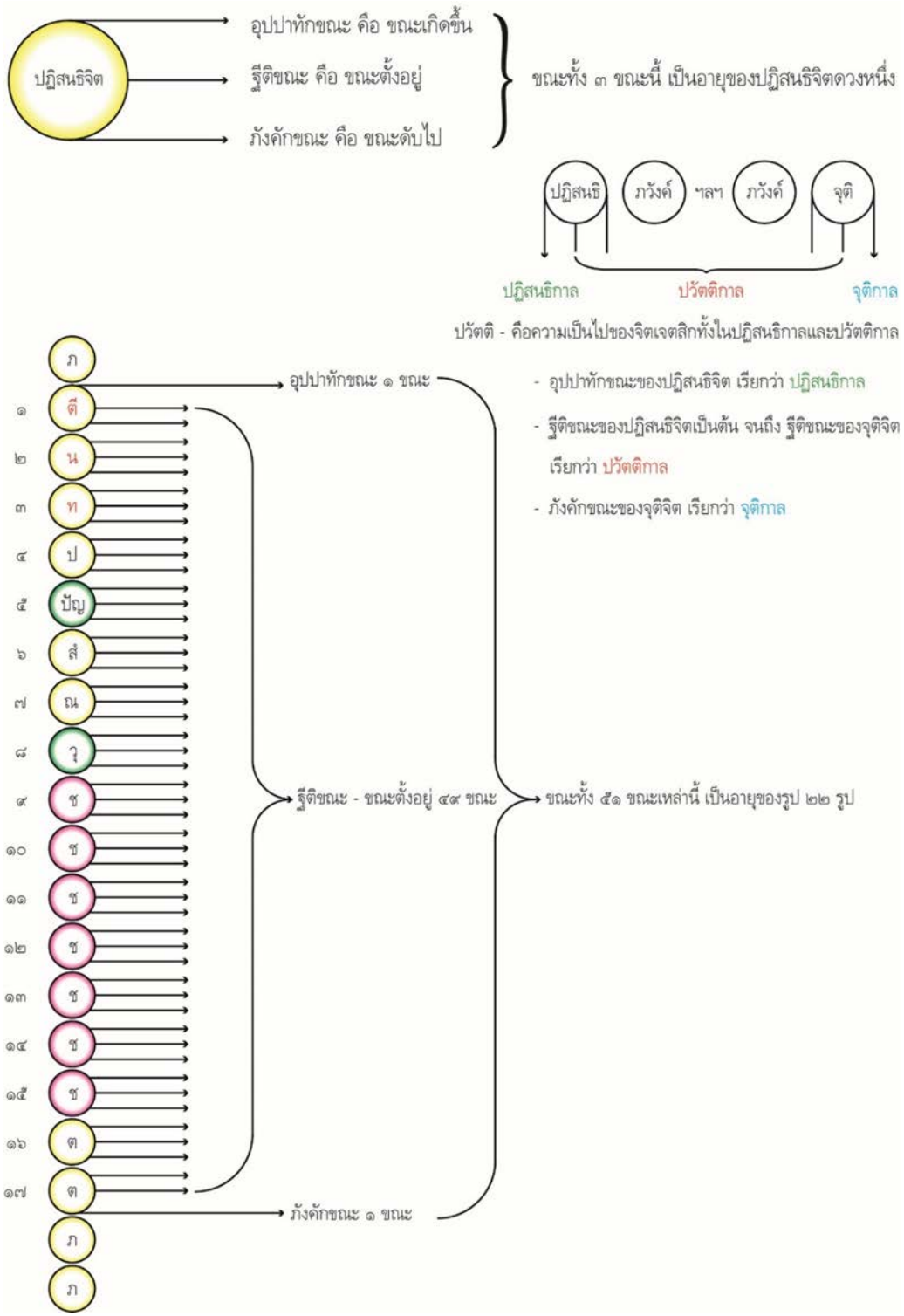

ตารางที่ ๓-๑
แสดง อักษรย่อในภาพวิถี

อักษรย่อ	คำเต็ม	อักษรย่อ	คำเต็ม
ภ	ภวังค์, ภวังคจิต	ม	มโนทวาราวัชชนจิต
ตี	อตีตภวังค์	ปริ	ปริกัมม์
น	ภวังคจลนะ	อุ	อุปจาร
ท	ภวังคุปัจเฉทะ	นุ	อนุโลม
ป	ปัญจทวาราวัชชนจิต	โค	โคตรภู
จ	จักขุวิญญาณจิต	โว	ทาน
ปัญ	ทวิปัญจวิญญาณจิต, ปัญจวิญญาณ	ฌ	ฌานจิต
สำ	สัมปฏิจฉนจิต	ภิ	อภิญญาจิต
ณ	สันตีรณจิต	มัค	มัคคจิต
วุ	โวฏฐัพพนจิต	ผ	ผลจิต
ช	ชวนจิต	ชี	ชีวิตนวกกลาป
ต	ตทารัมมณจิต, ตทาลัมพนจิต (ตทารมณ์, ตทาลัมพะ, ตทาลัมพณะ)	จุ	จุติจิต
อา	อาคันตุกภวังค์	ฏิ	ปฏิสนธิจิต

แปลความว่า “อายุของจิต ๑๗ ขณะใหญ่ เท่ากับอายุรูป ๑ ขณะ”[๑๓] หรือกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่า กรรมชรูป ที่เกิดร่วมกับปฏิสนธิจิต ย่อมดับพร้อมด้วยจิตดวงที่ ๑๗[๑๔] หมายความว่า จิตเกิดดับไป ๑๗ ดวงหรือขณะ เป็นช่วงอายุของรูป อายุของรูปธรรมที่นำมาเปรียบเทียบกับจิตนี้ มุ่งหมายเอาเฉพาะรูป ๒๒ จากรูปทั้งหมด ๒๘ คือ มหาภูตรูป ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม และอุปาทายรูป ๑๘ คือ ปสาทรูป ๕ โคจรรูป ๔ ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑ และวิการรูป ๓

ในจำนวนจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวงนั้น จิตดวงหนึ่ง ๆ มีขณะเล็ก (อนุขณะ) อยู่ ๓ ขณะคือ อุปปาทักขณะ (ขณะเกิดขึ้น) ฐีติขณะ (ขณะตั้งอยู่) ภังคักขณะ (ขณะดับไป)[๑๕]และขณะทั้ง ๓ เหล่านี้เป็นอายุของจิต (รวมทั้งเจตสิก) ดวงหนึ่ง ๆ ดูจาก แผนภูมิที่ ๓-๑ แสดง อายุของจิตพร้อมด้วยเจตสิกและรูป ส่วนจิตที่เหลือ คือ ภวังคจิต ๑๙ ปัญจทวารวิถีและมโนทวารวิถี ปัญจทวาราวัชชนจิต และมโนทวาราวัชชนจิต เป็นต้น และจุติจิต ๑๙ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน อายุของนามและรูปในขณะทั้ง ๓ นั้น มีความแตกต่างกัน ตรงฐีติขณะ คือ ฐีติขณะของนามมี ๑ ขณะ ส่วนฐีติของรูปมี ๔๙ ขณะ สำหรับอุปปาทักขณะและภังคักขณะนั้นมี ๑ ขณะเท่ากัน ซึ่งคำว่า ขณะ คือชั่วระยะเล็กน้อยที่สุดจะหาอะไรมาเปรียบเทียบมิได้ (อักษรย่อที่แสดงใน แผนภูมิที่ ๓-๑ นั้น สามารถดูได้จากตารางที่ ๓-๑ แสดง อักษรย่อในภาพวิถี)

สรุปได้ว่า การเกิดขึ้นของจิตพร้อมกับเจตสิก เรียกว่า จิตตักขณะ กล่าวคือขณะแห่งจิตพร้อมเจตสิกที่กำลังปรากฏเกิดขึ้นในปัจจุบันมีสภาวะของการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เช่น จิตตักขณะดวงหนึ่งๆในอติมหันตารมณ์วิถี ที่เป็นตทารัมมณวาระ มีจิตตักขณะ ๑๗ ขณะจิต ส่วนจิตเกิดดับไป ๑๗ ดวงหรือขณะ มีค่าเท่ากับช่วงระยะเวลาที่รูปใช้ในการเกิดดับหรือเป็นอายุของรูปนั่นเอง

จากตารางที่ ๓-๑ แสดง อักษรย่อในภาพวิถี ซึ่งผู้วิจัยจะใช้อักษรย่อในภาพวิถีดังกล่าวนำมาอ้างอิงในงานวิจัยนี้ทั้งหมด ส่วนแผนภูมิที่ ๓-๑ แสดง อายุของจิตพร้อมด้วยเจตสิกและรูป สามารถอธิบายได้ ดังนี้ คือ

อุปปาทักขณะ ฐีติขณะ ภังคักขณะ ทั้ง ๓ ขณะนี้ ชื่อว่า ขณะจิตหนึ่ง คือ เป็นอายุของจิตดวงหนึ่ง ส่วนอายุของรูปนั้น จิตเกิดขึ้นและดับไป ๑๗ ดวงนั้น เป็นอายุของรูปธรรม ๒๒ รูปใดรูปหนึ่ง (เว้นวิญญัติรูป ๒, ลักขณะรูป ๔) ที่เว้นวิญญัติรูป เพราะวิญญัติรูปเกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต, ส่วนลักขณะรูป ๔ นั้น เป็นเครื่องหมายของนิปผันนรูปเท่านั้น ไม่มีสภาวะเป็นของตัวเอง คือเป็นเงาของปรมัตถ์เท่านั้น

จิตเกิดขึ้นและดับไป ๑๗ ดวงนั้น เป็นอายุของรูปธรรม ๒๒ รูปใดรูปหนึ่ง (เท่ากับอายุของรูปๆ หนึ่ง) ว่าโดยขณะเล็กแล้ว เท่ากับ ๕๑ ขณะเล็กของจิต โดยให้สังเกตความแตกต่างและ

---

[๑๓] พระอนุรุทธเถระ และพระสุมังคลสามีเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา**, หน้า ๑๔๒. หรือ อภิ.ปญฺจ.อ. ๙๐๖-๙๐๗/๓๒๒-๓๒๓.

[๑๔] พระอนุรุทธเถระ, พระญาณธชะ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันกราฟฟิคเพลท, ๒๕๔๖), หน้า ๔๑๗.

[๑๕] พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคห และนามรูปวินิจฉัยพร้อมด้วยภาพวิถี**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๙.

เหมือนกันระหว่างอายุของรูปและนาม แตกต่างกันที่ ฐีติขณะ ซึ่งฐีติขณะของนาม มี ๑ ขณะ, ส่วนฐีติขณะของรูปเท่ากับ ๔๙ ขณะเล็กของจิต ส่วน อุปปาทักขณะ และภังคักขณะ มีอย่างละ ๑ ขณะเท่ากัน

คำว่า ขณะ แปลว่า ชั่วระยะเล็กน้อยที่สุด จะหาอะไรมาเปรียบเทียบ ได้โดยยากยิ่งส่วน คำว่า วิถี แปลว่า การเกิดขึ้นติดต่อกันเป็นลำดับหรือเป็นแถวของจิต เจตสิก รูป ชื่อ วิถี ดังนั้น คำว่า วิถี มี ๒ อย่าง คือ (อารมณ์ใหม่เกิดแล้ว ที่อุปปาทักขณะของอตีตภวังค์)

(๑) วิถีมุตตจิต แปลว่า จิตที่พ้นจากวิถี (มีอารมณ์เก่ารับมาจากภพก่อน) รับอารมณ์เก่า มี ๑๙ ดวงคือ อุเปกขาสันตีรณจิต ๒, มหาวิปากจิต ๘ และมหัคคตวิปากจิต ๙แยกประเภทแห่งการรับอารมณ์เก่าดังนี้

- อุเปกขาสันตีรณจิต ๒, มหาวิปากจิต ๘ เรียกว่า กามภวังคจิต ๑๐ มีอารมณ์ ๖ ที่เรียกว่า กรรม, กรรมนิมิต และคตินิมิต ที่ ฉทวาริกมรณาสันนชวนะรับมาจากภพก่อน[๑๖] เมื่อใกล้จะตายเป็นอารมณ์

- รูปาวจรวิปากจิต ๕ มีบัญญัติกรรมนิมิตธัมมารมณ์ อันเนื่องด้วยกรรมฐาน ๒๖ คือ กสิณบัญญัติ ๑๐, อสุภบัญญัติ ๑๐, โกฏฐาสบัญญัติ ๑, อานาปานบัญญัติ ๑, สัตวบัญญัติ ๔ ที่มโนทวาริกมรณาสันนชวนะรับมาจากภพก่อน เมื่อใกล้จะตายเป็นอารมณ์

- อรูปาวจรวิปากจิต ๔ มีมหัคคตกรรมนิมิต หรือ บัญญัติกรรมนิมิตธัมมารมณ์อันเนื่องด้วยอรูปกรรมฐาน ๔ คือ กสิณุคฆาฏิมากาสบัญญัติ, อากาสานัญจายตนฌาน, นัตถิภาวบัญญัติและอากิญจัญญายตนฌาน ที่ มโนทวาริกมรณาสันนชวนะรับมาจากภพก่อน เมื่อใกล้จะตายเป็นอารมณ์

(๒) วิถีจิต แปลว่า จิตที่ขึ้นสู่วิถี (มีอารมณ์ใหม่ที่เกิดขึ้นในภพนั้นเป็นอารมณ์) มี ๘๐ มีอารมณ์ใหม่ ที่นอกจาก กรรม, กรรมนิมิต และคตินิมิตดังกล่าวแล้ว[๑๗]

๓.๑.๒ **การเกิดขึ้นของวิถีจิต**

วิถีสังคหะ หรือ ปวัตติสังคหะ[๑๘] ซึ่งคำว่า ปวัตติ คือ ความเป็นไปของจิตเจตสิกทั้งในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล ดูได้จาก แผนภูมิที่ ๓-๑ แสดง ปฏิสนธิกาล ปวัตติกาล และจุติกาล โดย อุปปาทักขณะของปฏิสนธิจิต เรียกว่า “ปฏิสนธิกาล”, ฐีติขณะของปฏิสนธิจิตเป็นต้น จนถึงฐีติ-ขณะของจุติจิต เรียกว่า “ปวัตติกาล” และภังคักขณะของจุติจิต เรียกว่า “จุติกาล”

---

[๑๖] **ภพก่อน** ดูรายละเอียดใน เหตุการณ์ นายแพทย์ อาจินต์ บุณยเกตุ พบวิญญาณหนูพิมพวดี ณ โรงพยาบาลศิริราช (ดูใน พระศรีสิทธิเมธี (บุญสิน อุตฺตมชาโต), **คู่มือปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเบื้องต้น**. (กรุงเทพมหานคร: หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๙๒-๑๒๕.) และ กรณีของนายอิหมัด เอลลาวอ หนึ่งใน ๒๐ ผู้กลับมาเกิดใหม่ ในเลบานอน (ดูใน Ian Stevenson, M.D., **Twenty Cases Suggestive of Reincarnation**. (Virginia: The William Byrd Press, Inc, 1966), p. 246-279.)

[๑๗] พระมหาบุญช่วย ปญฺญาวชิโร, **คู่มือการเรียนการสอนปริจเฉทที่ ๔**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ม.ป.ป.), หน้า ๖-๘.

[๑๘] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

การเกิดดับที่รวดเร็วของจิตนั้น เมื่อจิตดวงหนึ่งดับไป จิตดวงหนึ่งก็เกิดขึ้นมาแทนที่แต่ก่อนที่จิตดวงก่อนจะดับไปนั้น ได้ทิ้งเชื้อคือกรรมและกิเลสไว้ให้จิตดวงต่อไป เหมือนกับบิดามารดาแม้จะตายจากไปแล้วก็ยังได้ทิ้งกรรมพันธุ์ให้แก่ลูกหลานได้นำสืบต่อไป การเกิดดับของจิตเป็นไปรวดเร็วติดต่อกันจนเราไม่อาจที่จะกำหนดได้ เช่นเดียวกับ กระแสไฟฟ้ากระแสสลับที่มีการเกิดดับของรูปคลื่นไซน์อยู่ตลอดเวลา รวดเร็วจนเราไม่สามารถสังเกตได้ด้วยสายตา นอกจากจะมีเครื่องมือมาวัดสัญญาณไฟฟ้าดังกล่าว จิตเกิดดับครั้งหนึ่ง เรียกว่า “ขณะหนึ่ง หรือดวงหนึ่งของจิต” และจิตดวงหนึ่งยังมีขณะเล็ก หรืออนุขณะอีก ๓ ขณะอีก ๓ คือ อุปปาทักขณะ ฐีติขณะ และภังคักขณะ ขณะที่จิตเริ่มเกิดเรียกว่า อุปปาทักขณะ ขณะที่จิตตั้งอยู่ยังไม่ดับไป เรียกว่า ฐีติขณะ ส่วนขณะที่จิตกำลังดับไปเรียกว่า ภังคักขณะ

นามธรรมคือจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นก่อนๆ นั้น ย่อมเป็นปัจจัยอุดหนุนให้จิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นภายหลังให้สืบต่อกันไปโดยไม่มีระหว่างคั่น และเกิดขึ้นโดยลำดับตามกฎเกณฑ์ของมัน คือตามเหตุปัจจัยของมัน เมื่อจิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นแล้วดับไป ก็ยังมีอำนาจช่วยหนุนให้จิตดวงหลังเกิดขึ้นแทนสืบต่อกันอยู่เช่นนี้ตลอดไป จิต ๑๗ ขณะใหญ่ มีดังนี้คือ

๑) ขณะจิตที่ ๑ ชื่อว่าอตีตภวังค์ ภวังคจิต (ภวังค์ หมายความว่า ทำหน้าที่รักษาภพ) ที่ทำหน้าที่รักษาภพชาติของตนอยู่ ยังไม่ขึ้นสู่วิถี หรือหมายถึง ภวังค์ที่ผ่านไปในระหว่างที่ปัญจารมณ์เกิดขึ้นแล้ว แต่ยังไม่ปรากฏในปัญจทวาร

๒) ขณะจิตที่ ๒ ชื่อว่าภวังคจลนะ มีความเคลื่อนไหวของภวังคจิต หรือหมายถึงภวังค์ที่หวั่นไหวด้วยอำนาจแห่งปัญจารมณ์ ที่มาปรากฏทางปัญจทวารแล้ว

๓) ขณะจิตที่ ๓ ชื่อว่าภวังคุปัจเฉทะ เป็นภวังจิตดวงสุดท้ายก่อนตัดขาดกระแสขึ้นสู่วิถี หรือหมายถึงภวังค์ที่ตัดกระแสภวังค์ขาด

๔) ขณะจิตที่ ๔ ชื่อว่าปัญจทวาราวัชชนะ จิตดวงในปัญจทวารวิถีทำหน้าที่เปิดทวาร ๕ หรือหมายถึงทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ใหม่ ทางปัญจทวาร

๕) ขณะจิตที่ ๕ ชื่อว่าทวิปัญจวิญญาณจิต ทำหน้าที่รู้อารมณ์ ๕ ที่มากระทบ เช่นทำหน้าที่เห็นรูปารมณ์

๖) ขณะจิตที่ ๖ ชื่อว่าสัมปฏิจฉนะ เป็นจิตที่ขึ้นรับอารมณ์ต่อจากปัญจวิญญาณจิต เช่นทำหน้าที่รับรูปารมณ์

๗) ขณะจิตที่ ๗ ชื่อว่าสันตีรณะ เป็นจิตที่มีหน้าที่พิจารณาไต่สวนอารมณ์ เช่นทำหน้าที่ไต่สวนรูปารมณ์

๘) ขณะจิตที่ ๘ ชื่อว่าโวฏฐัพพนะ เป็นจิตที่มีหน้าที่ตัดสินอารมณ์ การตัดสินอารมณ์มี ๒ อย่างคือ (๑) ตัดสินไม่ดี เรียก อโยนิโสมนสิการ (๒) ตัดสินดี เรียก โยนิโสมนสิการ เมื่อตัดสินอารมณ์แล้วส่งต่อ

๙) ขณะจิตที่ ๙-๑๕ ชื่อว่าชวนะ เป็นจิตที่มีหน้าที่เสวยอารมณ์ หรือเสพอารมณ์ขณะจิตที่ ๑๖-๑๗ ชื่อว่าตทาลัมพนะ เป็นจิตที่มีหน้าที่รับเศษอารมณ์ต่อจากชวนจิตหรือรับอารมณ์ต่อจากชวนะ มี ๒ ขณะก่อนตกภวังค์

ดังมีแผนภูมิที่ ๓-๒ แสดง การสืบต่อของจิต และจิต ๑๗ ขณะใหญ่

แผนภูมิที่ ๓-๒[๑๙]

แสดง การสืบต่อของจิต และจิต ๑๗ ขณะใหญ่

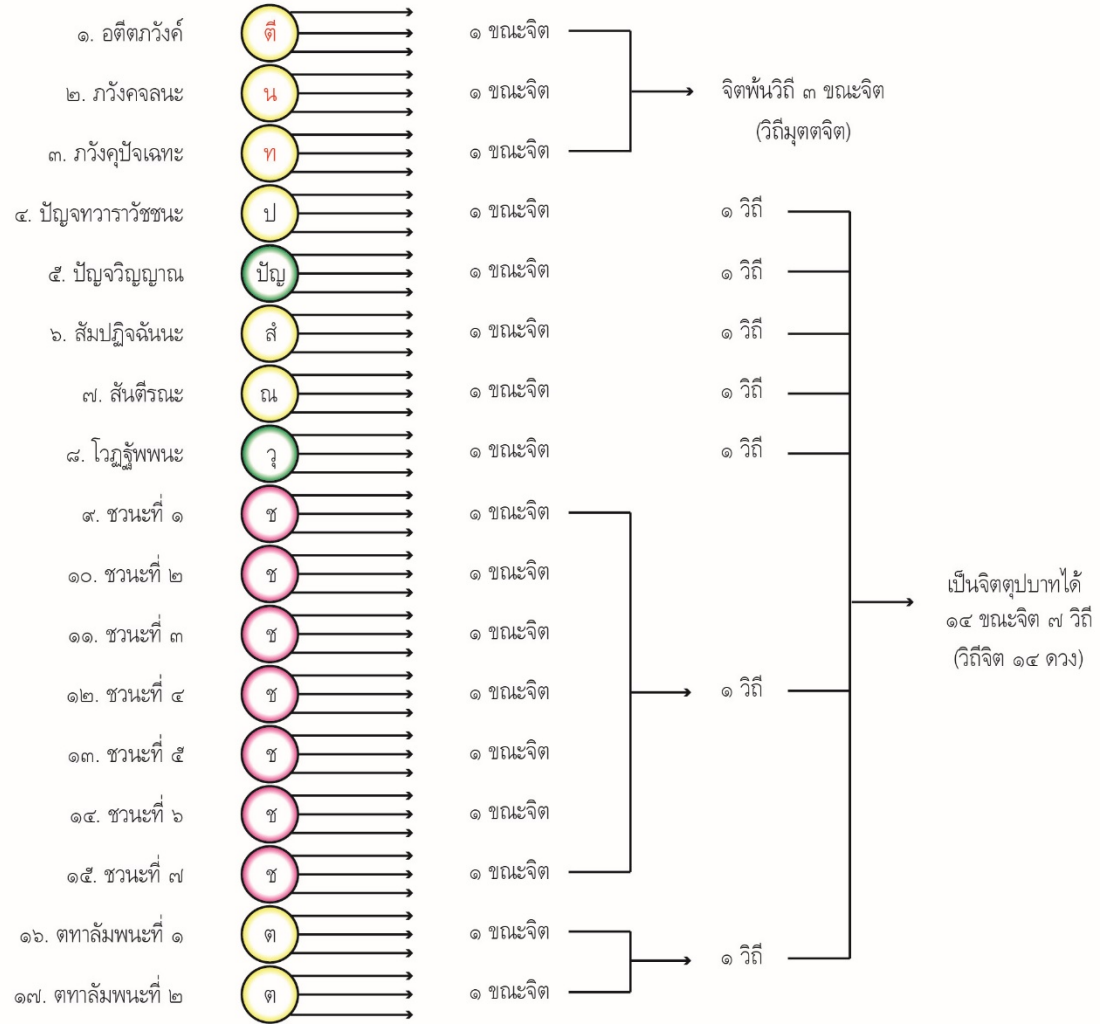

การกระทำทุกอย่างของจิตจะสำเร็จลุล่วงไปได้ ก็ต้องอาศัยเจตสิก ซึ่งทำกิจหน้าที่ของตนๆ ทั้งหมด จิตเกิดขึ้นและดับไปรวดเร็วดุจแล่นไปในอารมณ์อยู่ตลอดเวลา และยังสามารถทำกิจต่างๆให้สำเร็จเสร็จสิ้น หน้าที่การทำงานของจิตนั้น เรียกว่า กิจ มีทั้งหมด ๑๔[๒๐] อย่างคือ

---

[๑๙] พระมหาบุญเลิศ ธมฺมทสฺสี, “การศึกษาจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานในสังคมไทย”, **สารนิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๔๓-๔๔.

[๒๐] พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, อ้างแล้ว, หน้า ๒๕๙.

(๑) ปฏิสนธิกิจ หน้าที่สืบต่อภพใหม่ (๒) ภวังคกิจ ทำหน้าที่รักษาภพชาติ (๓) อาวัชชนกิจ ทำหน้าที่น้อมนึกถึงอารมณ์ที่ปรากฏใหม่ (๔) ทัสสนกิจ ทำหน้าที่เห็นรูป (๕) สวนกิจ ทำหน้าที่ได้ยิน (๖) ฆายนกิจทำหน้าที่ได้กลิ่น (๗) สายนกิจ ทำหน้าที่รู้รส (๘) ผุสนกิจ ทำหน้าที่ถูกต้อง (๙) สัมปฏิจฉนกิจ ทำหน้าที่รับอารมณ์ (๑๐) สันตีรณกิจ ทำหน้าที่ไต่สวนอารมณ์ (๑๑) โวฏฐัพพนกิจ ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ (๑๒) ชวนกิจ ทำหน้าที่แล่นเสพอารมณ์ (๑๓) ตทาลัมพนกิจ ทำหน้าที่รับอารมณ์ต่อจากชวนะ (๑๔) จุติกิจ ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพ และได้แสดงการจำแนกกิจ ๑๔ โดยจิตมีรายละเอียด ดังต่อไปนี้ คือ

๑) ปฏิสนธิกิจ คือ จิตที่ทำหน้าที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในภพใหม่ หรือ จิต เจตสิก และกัมมชรูปที่ปรากฏเกิดขึ้นครั้งแรกในภพใดภพหนึ่ง จิตที่ทำหน้าที่นี้เรียกว่า ปฏิสนธิวิญญาณหรือปฏิสนธิจิต

๒) ภวังคกิจ คือ หน้าที่รักษาองค์แห่งภพหนึ่งๆ ใน ๓๐ ภูมิ[๒๑] (เว้นอสัญญสัตตภูมิ) และเป็นภวังค์ที่เป็นไปอยู่ตามปกติ ยังไม่เกี่ยวข้องกับวิธีแต่ประการใด ซึ่งทำหน้าที่รักษากรรมวิบากของรูปนามสืบต่อจากปฏิสนธิวิบากจิต และปฏิสนธิกรรมชรูป (ผลของกุศลกรรมและอกุศลกรรมให้ผลคือ ทำให้เกิดรูป) ให้ดำรงอยู่ในภพนั้นๆ ตราบเท่าอำนาจของชนกกรรม (กรรมให้เกิด) จะส่งผลให้เป็นไปเท่าอายุสังขารที่จะดำรงอยู่ได้ ภวังคกิจนี้เป็นหน้าที่ประจำของจิตที่ต้องทำกิจนี้อยู่เสมอ คือภวังคกิจย่อมทำหน้าที่รักษาการเกิดเป็นบุคคลนั้นๆ เอาไว้ เช่น เกิดเป็นช้างก็รักษาความเป็นช้างไว้ เกิดเป็นมนุษย์ก็รักษาความเป็นมนุษย์ไว้สืบต่อกันตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย ภวังคจิต จะหยุดกิจนี้ก็ต่อเมื่อมีอารมณ์ใหม่ในปัจจุบันมาคั่นตอนให้จิตขึ้นรับอารมณ์ใหม่ปัจจุบันเสียเท่านั้น เมื่อพ้นจากการขึ้นสู่วิถีรับอารมณ์ใหม่แล้ว ภวังคจิตก็จะต้องทำหน้าที่รักษาองค์แห่งภพนี้อยู่ตลอดเวลา ซึ่งภวังคจิต[๒๒]มีอยู่ ๓ ประเภท คือ (๑) อตีตภวังค์ (๒) ภวังคจลนะ (๓) ภวังคุปัจเฉทะ ภวังคจิตทั้ง ๓ ประเภทมีหน้าที่อยู่ภายในภวังคจิต และมีการปฏิสนธิจิตและจุติจิตที่จะสืบต่อไปยังภพใหม่

๓) อาวัชชนกิจ คือ หน้าที่น้อมนึกถึงอารมณ์ ๕ ที่มาถึงตนทางปัญจทวาร มี ๑ ดวงเรียก ปัญจทวารวัชชนจิต และอารมณ์ ๖ ทางมโนทวาร มี ๑ ดวงเรียก มโนทวาราวัชชนจิต เมื่อภวังคจิตดับไปแล้ว จิตที่ทำหน้าที่อาวัชชนกิจก็จะเกิดขึ้น เป็นจิตดวงแรกที่ขึ้นสู่วิถี ทำหน้าที่อาวัชชนกิจนี้ทันที

๔) ทัสสนกิจ คือ หน้าที่เห็นรูปทางประสาทตา จิตที่ทำหน้าที่นี้คือ จักขุวิญญาณจิต ในวิถีจิตหนึ่งๆ ทัสสนกิจนี้จะมีได้เพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น (คัมภีร์อัฏฐสาลินี ได้อธิบายขยายความไว้ว่า จักษุย่อมรับเอาอารมณ์เฉพาะรูป โดยมีอุปนิสสยปัจจัย[๒๓] อธิบายได้ว่าจักขุวิญญาณจิตย่อมเกิดขึ้นเพราะได้ปัจจัย ๔ เหล่านี้ คือ (๑) เพราะจักขุปสาทยังไม่แตกดับ (๒) เพราะรูปมาปรากฏ

---

[๒๑] พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๗๐.

[๒๒] พระบุญญฤทธิ์ รตินฺธโร, “การศึกษาวิเคราะห์ภวังคจิตตามทรรศนะพุทธปรัชญาเถรวาท”, **สารนิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๒๓-๒๔.

[๒๓] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๗๖๙.

(๓) การอาศัยแสงสว่าง (๔) การมีมนสิการเป็นเหตุ เป็นต้น ส่วนในโสต ฆาน ชิวหา กายก็เช่นเดียวกัน)

๕) สวนกิจ คือ หน้าที่ได้ยิน จิตที่ทำหน้าที่นี้คือโสตวิญญาณจิต ในวิถีจิตหนึ่งๆ สวนกิจนี้จะมีได้เพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น

๖) ฆายนกิจ คือ หน้าที่ได้กลิ่น จิตที่ทำหน้าที่นี้คือฆานวิญญาณจิต ในวิถีจิตหนึ่งๆ ฆายนกิจนี้จะมีได้เพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น

๗) สายนกิจ คือ หน้าที่รู้รส จิตที่ทำหน้าที่นี้คือ ชิวหาวิญญาณจิต ในวิถีจิตหนึ่งๆ สายนกิจนี้ จะมีได้เพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น

๘) ผุสนกิจ คือ หน้าที่รับสัมผัสทางกาย จิตที่ทำหน้าที่นี้คือกายวิญญาณจิต ในวิถีจิตหนึ่งๆ ผุสนกิจนี้ จะมีได้เพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น

๙) สัมปฏิจฉนกิจ คือ จิตที่ทำหน้าที่รับอารมณ์หรือทำหน้าที่รับส่ง มี ๒ ดวง เรียกสัมปฏิจฉนจิต ๒ ซึ่งทำหน้าที่รับปัญจารมณ์ (อารมณ์ ๕) ต่อจากทวิปัญจวิญญาณจิต ในปัญจทวารวิถีหนึ่งๆ สัมปฏิจฉนกิจนี้จะเกิดขึ้นเพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น

๑๐) สันตีรณกิจ คือ หน้าที่พิจารณาอารมณ์หรือไต่สวนอารมณ์ มี ๓ ดวง เรียกสันตีรณจิต ๓ จิตที่ทำหน้าที่สันตีรณจิตนั้น เป็นจิตที่เกิดต่อจากจิตที่มีหน้าที่รับส่งโดยพิจารณปัญจารมณ์ที่รับจากสัมปฏิจฉนจิต ในวิถีจิตหนึ่งๆ สันตีรณกิจนี้ จะมีได้เพียงครั้งเดียวเท่านั้น

๑๑) โวฏฐัพพนกิจ คือ ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ ซึ่งการตัดสินอารมณ์ มี ๒ อย่าง คือ ตัดสินไม่ดี เรียกว่า “อโยนิโสมนสิการ” ส่วน ตัดสินดี เรียกว่า “โยนิโสมนสิการ”[๒๔] โดยจิตที่ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ มี ๑ ดวง เรียก มโนทวาราวัชชนจิต[๒๕] โดยตัดสินอารมณ์ว่า ดียิ่ง ดีธรรมดา หรือไม่ดี ในวิถีจิตหนึ่งๆ โวฏฐัพพนกิจนี้ ย่อมเกิดได้ขณะจิตเดียวเท่านั้น แต่ในวิถีจิตที่ไม่สมบูรณ์คือ ในโวฏฐัพพนวาระ อาจเกิดได้ ๒-๓ ขณะจิต (มโนทวาราวัชชนจิตนั้นในคัมภีร์อัฏฐสาลินีใช้ศัพท์ว่า กิริยามโนวิญญาณธาตุ[๒๖] หรือมโนวิญญาณธาตุ[๒๗] ส่วนปัญจทวาราวัชชนจิต ใช้ศัพท์ว่า กิริยามโนธาตุ[๒๘]หรือมโนธาตุ[๒๙])

๑๒) ชวนกิจ คือจิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณ์ เรียกว่า ชวนจิต มี ๕๕ ดวง คือ กามชวนะ ๒๙ ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ , หสิตุปปาทจิต ๑, มหากุศลจิต ๘, มหากิริยาจิต ๘, และอัปปนาชวนจิต ๒๖ ได้แก่ มหัคคตกุศลจิต ๙, มหัคคตกิริยาจิต ๙, โลกุตตรจิต ๘ เป็นต้น ขณะที่ชวนจิตเริ่มทำกิจของตนในขณะนั้นบุญหรือบาปย่อมเกิดขึ้นทันที สำหรับผู้ที่มิใช่พระอรหันต์ จิตที่ทำหน้าที่นี้ก็คือกุศลจิตและ

---

[๒๔] พระมหาบุญช่วย ปญฺญาวชิโร, **คู่มือการเรียนการสอนปริจเฉทที่ ๔**, (ม.ป.ท., ๒๕๕๘), หน้า ๙.

[๒๕] **มโนทวาราวัชชนจิต** กล่าวคือเมื่อเกิดในปัญจทวารย่อมทำโวฏฐัพพนกิจ เมื่อเกิดในมโนทวารย่อมทำอาวัชชนกิจ **ดูรายละเอียดใน อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๗๙๓.

[๒๖] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๗๗๒.

[๒๗] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔๑.

[๒๘] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔๙.

[๒๙] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓๘.

อกุศลจิต ๒ ประเภทเท่านั้น โดยเกิดต่อจากจิตที่ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ (มโนทวาราวัชชนกิจ) สำหรับพระอรหันต์ จิตที่ทำหน้าที่นี้คือ กิริยาจิตและอรหัตตผลจิต ในวิถีจิตหนึ่งๆ ที่เป็นกามวิถี จิตที่ทำหน้าที่ชวนกิจนี้ ส่วนมากจะเกิดติดต่อกัน ๗ ขณะ แต่ในอัปปนาวิถี (คือจิตที่เข้าสมาธิในขั้นฌานหรืออัปปนาสมาธิ) อาจเกิดได้มากจนประมาณมิได้ ซึ่งเป็นไปตามระเบียบข้อบังคับจำนวนชวนจิตที่เกิดขึ้นเมื่อว่าโดยกาลเรียกว่าชวนนิยม[๓๐]

๑๓) ตทาลัมพนกิจ คือ จิตที่ทำหน้าที่เก็บอารมณ์ มี ๑๑ ดวง คือ สันตีรณจิต ๓ และมหาวิบากจิต ๘ คือรับอารมณ์ต่อจากจิตที่ทำชวนกิจ โดยทำหน้าที่ตทาลัมพนกิจ ๒ ขณะจิตสุดท้ายในวิถีที่เป็นตทาลัมพนวาระ (ตทาลัมพนวาระจะมีเฉพาะในวิถีที่รับอติมหันตารมณ์ หรือวิภูตารมณ์เท่านั้น)

๑๔) จุติกิจ คือ จิตที่ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพปัจจุบัน (ตาย) จิตที่ทำหน้าที่นี้ คือจิตดวงสุดท้ายของชาติหนึ่งๆ จะปรากฏได้เพียงขณะจิตเดียวในภพชาติหนึ่งๆ จิตที่ทำหน้าที่นี้ก็คือจุติจิตหรือจุติวิญญาณนั่นเอง เป็นจิตประเภทเดียวกันกับปฏิสนธิจิตและภวังคจิต โดยทำหน้าที่เก็บกรรมกิเลส และรักษาภพชาติไว้เช่นเดียวกัน เมื่อจุติดับลง ปฏิสนธิจิตก็เกิดทันทีในภพใหม่ โดยไม่มีจิตใดอื่นเกิดคั่นระหว่างเลย และเมื่อทำหน้าที่ปฏิสนธิเสร็จแล้วก็ดับลง โดยเกิดขึ้นครั้งเดียวเท่านั้น ในภพชาติหนึ่งๆ จากนั้นก็ตกลงสู่ภวังค์ เป็นภวังคจิตไป คือ เมื่อปฏิสนธิจิตดับไปแล้ว จากนั้นภวังคจิตก็เกิดขึ้นติดต่อกันไปนับไม่ถ้วน ตราบเท่าที่จิตยังไม่ขึ้นวิถี และเป็นดังนี้จนกว่าจะสิ้นชีวิต

สรุปว่าหน้าที่การทำงานของจิตนั้นมีทั้งหมด ๑๔ กิจ ส่วนกิจที่เกี่ยวข้องกับโยนิโส-มนสิการก็คืออาวัชชนกิจ(มโนทวาราวัชชนจิต) และโวฏฐัพพนกิจ(ปัญจทวาราวัชชนจิต)ซึ่งในคัมภีร์อัฏฐ-สาลินี[๓๑]กล่าวว่า ธรรมที่กำหนดชวนะนี้ไว้โดยความเป็นกุศลหรืออกุศลก็คืออาวัชชนจิตและโวฏฐัพ-พนจิต กล่าวคือ เมื่ออาวัชชนจิตยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปโดยแยบคายแล้ว (คือโดยความเป็นเหตุแห่งการได้รับประโยชน์สุข) และโวฏฐัพพนจิตตัดสินแล้วโดยแยบคาย พึงทราบว่าชวนจิตเป็นกุศลแต่เมื่ออาวัชชนจิตยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปโดยไม่แยบคายแล้ว และโวฏฐัพพนจิตตัดสินแล้วโดยไม่แยบคาย พึงทราบว่าชวนจิตเป็นอกุศล ดังนั้น อาวัชชนจิตและโวฏฐัพพนจิตทั้งสองยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปและตัดสินโดยแยบคายแล้ว ชวนจิตเป็นกุศล ถ้าให้เปลี่ยนและตัดสินโดยไม่แยบคาย ชวนจิตเป็นอกุศล

---

[๓๐] พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคห และนามรูปวินิจฉัยพร้อมด้วยภาพวิถี**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๙.

[๓๑] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๗๖๒.

ตารางที่ ๓-๒

แสดง การจำแนกกิจ ๑๔ โดยจิต[๓๒]

กิจ	จิตที่ทำหน้าที่...
๑. ปฏิสนธิกิจ	สืบต่อภพใหม่ มี ๑๙ ดวง คือ - อุเบกขาสันตีรณจิต ๒ - มหาวิบากจิต ๘ - มหัคคตวิบากจิต ๙
๒. ภวังคกิจ	รักษาองค์แห่งภพ มี ๑๙ ดวง คือ - อุเบกขาสันตีรณจิต ๒ - มหาวิบากจิต ๘ - มหัคคตวิบากจิต ๙
๓. อาวัชชนกิจ	พิจารณาอารมณ์ใหม่ มี ๒ ดวง คือ - ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑ (กิริยามโนธาตุ) - มโนทวาราวัชชนจิต ๑ (กิริยามโนวิญญาณธาตุ)
๔. ทัสสนกิจ	จิตที่ทำหน้าที่เห็น มี ๒ ดวง คือ - จักขุวิญญาณ ๒
๕. สวนกิจ	จิตที่ทำหน้าที่ได้ยิน มี ๒ ดวง คือ - โสตวิญญาณ ๒
๖. ฆายนกิจ	จิตที่ทำหน้าที่รู้กลิ่น มี ๒ ดวง คือ - ฆานวิญญาณ ๒
๗. สายนกิจ	จิตที่ทำหน้าที่รู้รส มี ๒ ดวง คือ - ชิวหาวิญญาณ ๒
๘. ผุสนกิจ	จิตที่ทำหน้าที่ถูกต้องสัมผัส มี ๒ ดวง คือ - กายวิญญาณ ๒
๙. สัมปฏิจฉนกิจ	จิตที่ทำหน้าที่รับปัญจารมณ์ มี ๒ ดวง คือ - สัมปฏิจฉนจิต ๒
๑๐. สันตีรณกิจ	จิตที่ทำหน้าที่ไต่สวนปัญจารมณ์ มี ๓ ดวง คือ - มโนทวาราวัชชนจิต ๑ ดวง (กิริยามโนวิญญาณธาตุ) - โสมนัสสันตีรณจิต ๑
๑๑. โวฏฐัพพนกิจ	จิตที่ทำหน้าที่ตัดสินปัญจารมณ์ มี ๑ ดวง คือ - มโนทวาราวัชชนจิต ๑ ดวง (กิริยามโนวิญญาณธาตุ)

[๓๒]บุญมี เมธางกูร และบุษกร เมธางกูร, **คู่มือการศึกษา พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๓ ปกิณณกสังคหวิภาค**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง, ๒๕๔๕), หน้า ๓๙.

ตารางที่ ๓-๒ (ต่อ)
แสดง การจำแนกกิจ ๑๔ โดยจิต

กิจ	จิตที่ทำหน้าที่...
๑๒. ชวนกิจ	จิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณ์ มี ๕๕ ดวง คือ - อกุศลจิต ๑๒ - หสิตุปปาทจิต ๑ - มหากุศลจิต ๘ - มหากิริยาจิต ๘ - มหัคคตกุศลจิต ๙ - มหัคคตกิริยาจิต ๙ - โลกุตตรจิต ๘
๑๓. ตทาลัมพนกิจ	จิตที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ที่เหลือจากชวนะ มี ๑๑ ดวง คือ - สันตีรณจิต ๓ - มหาวิบากจิต ๘ (หรือกามาวจรสเหตุกกุศลวิบากจิต ๘[๓๓])
๑๔. จุติกิจ	จิตที่ทำหน้าที่ดับสิ้นไปจากภพ มี ๑๙ ดวง คือ - สันตีรณจิต ๒ - มหาวิบากจิต ๘ - มหัคคตวิบากจิต ๙

จากตารางที่ ๓-๒ แสดง การจำแนกกิจ ๑๔ โดยจิต สามารถอธิบายได้ว่า

จิต ๘๙ ดวง ทำกิจ ๑๔ กิจ ดังนี้ คือ จิตที่ทำจุติกิจ ได้แก่ วิบากจิต ๑๙ ดวง ประเภทเดียวกับปฏิสนธิจิตและภวังคจิต เมื่อวิบากจิตประเภทใดทำปฏิสนธิกิจ วิบากจิตประเภทเดียวกันก็ทำภวังคกิจและจุติกิจ

ปฏิสนธิจิตประมวลมาซึ่งนามธรรมและรูปธรรมทั้งหลาย ซึ่งมีปัจจัยทำให้เกิดขึ้นเป็นไปในภพชาติหนึ่งๆ ตามกำลังและประเภทของปฏิสนธิจิตนั้นๆ จิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิในกามภูมิ ๑๑ ได้แก่ กามาวจรวิบากจิต ๑๐ ดวง คือ อุเบกขาสันตีรณอกุศลวิบากจิต ๑ ดวง, อุเบกขาสันตีรณกุศลวิบากจิต ๑ ดวง, และกามาวจรสเหตุกกุศลวิบากจิต (มหาวิบาก) ๘ ดวง

---

[๓๓] สุจินต์ บริหารวนเขตต์, **ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขปและภาคผนวก**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส.พริ้นติ้งเฮาส์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๓๐.

อุเบกขาสันตีรณอกุศลวิบากจิต[๓๔] ๑ ดวง เป็นผลของอกุศลกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งทำปฏิสนธิกิจในอบายภูมิ ๔ คือ เกิดในนรก เกิดเป็นเปรต เกิดเป็นอสุรกาย และเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน อุเบกขาสันตีรณกุศลวิบากจิต ๑ ดวง เป็นผลของกุศลกรรมอย่างอ่อนไม่มีกำลังคือกุศลชั้นต่ำ เรียกว่า โอมกะ จึงทำปฏิสนธิกิจในมนุษย์โดยมีอกุศลกรรมเบียดเบียน ทำให้เป็นบุคคลพิการ บ้า ใบ้ บอด หนวก เป็นต้น ตั้งแต่กำเนิด และปฏิสนธิในสวรรค์ชั้นต้น คือ สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา

มหาวิบากจิต ๘ ดวง[๓๕] ทำปฏิสนธิกิจในภูมิมนุษย์และสวรรค์ ๖ ภูมิต่างๆ กันตามกำลังและความประณีตของกุศลกรรมนั้นๆ ส่วนในคัมภีร์อัฏฐสาลินีนั้น พระพุทธโฆสาจารย์ท่านแสดงไว้ว่า “พระสัพพัญญูโพธิสัตว์ทุกพระองค์ย่อมถือเอาปฏิสนธิด้วยมหาวิปากจิตดวงที่ ๑ อันเป็นอสังขาริก ประกอบกับโสมนัส มีเหตุ ๓ (อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ) ในการถือปฏิสนธิภพสุดท้าย”[๓๖] มหาวิบากจิต ๘ ดวงนี้ทำหน้าที่ ปฏิสนธิ ภวังค์ จุติ และตทารมณ์

รูปาวจรวิบากจิต ๕ ดวง ทำปฏิสนธิกิจในรูปพรหม ๑๕ ภูมิ ตามขั้นของรูปาวจรกุศลนั้นๆ ซึ่งเป็นเหตุ

อรูปาวจรวิบากจิต ๔ ดวง ทำปฏิสนธิกิจในอรูปพรหม ๔ ภูมิ ตามขั้นของอรูปาวจรกุศลนั้นๆ ซึ่งเป็นเหตุ

สำหรับจิตที่ทำตทาลัมพนกิจ ๑๑ ดวงนั้น เกิดต่อจากกามชวนวิถีในกามภูมิเท่านั้นไม่เกิดในภูมิที่สูงกว่านี้ คือ ไม่เกิดในรูปพรหมภูมิ และอรูปพรหมภูมิ

จิตที่ทำได้ ๕ กิจ[๓๗] มี ๒ ดวง คือ อุเบกขาสันตีรณอกุศลวิบากจิต ๑ ดวง และอุเบกขาสันตีรณกุศลวิบากจิต ๑ ดวง, จิตที่ทำได้ ๔ กิจ มี ๘ ดวง คือ มหาวิบากจิต ๘ ดวง, จิตที่ทำได้ ๓ กิจมี ๙ ดวง คือ รูปาวจรวิบากจิต ๕ ดวง และอรูปาวจรวิบากจิต ๔ ดวง , จิตที่ทำได้ ๒ กิจ มี ๒ ดวงคือ มโนทวาราวัชชนจิต ๑ ดวง และโสมนัสสันตีรณกุศลวิบากจิต ๑ ดวง และจิตที่เหลือทำได้กิจเดียวเฉพาะกิจของตนๆ

๓.๑.๓ **ภูมิ ๓๑**[๓๘]

เมื่อพิจารณาในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรคในพระสูตรที่ชื่อว่าคติคาถา[๓๙] ว่าด้วยคติ[๔๐] คือ ภพที่บุคคลหรือสัตว์จะไปเกิด มี ๓๑ ภูมิ กล่าวคือ นรก ๑ กำเนิดดิรัจฉาน ๑ เปรต ๑ อสุรกาย ๑ มนุษย์ ๑ เทพตั้งแต่ชั้น จาตุมหาราชิก (สวรรค์ ๖ ชั้น) จนถึงอกนิษฐพรหม (รูปาวจรภูมิ ๑๖) และเทพชั้นอรูปพรหม (อรูปาวจรภูมิ ๔) ๑ เป็นต้น มีได้ก็เพราะ

---

[๓๔] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๗๔๑.

[๓๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔๔.

[๓๖] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔๕.

[๓๗] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔๑.

[๓๘] ภูมิ ๓๑ ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, หน้า ๒๗๐.

[๓๙] ขุ.ป.(บาลี) ๓๑/๒๓๑/๒๘๘, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๓๑/๓๙๒.

[๔๐] พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๒๔.

ปัจจัยแห่งเหตุที่ประกอบด้วยกุศล อกุศลในปฏิสนธิขณะ เช่น เหตุ ๓[๔๑] ประการ ได้แก่ อโลภะ อโสทะ และอโมหะ ๑ เรียกติเหตุกปฏิสนธิ และเหตุ ๒[๔๒] ประการ ได้แก่ อโลภะ และอโทสะ ๑ เรียกว่า ทวิเหตุกปฏิสนธิ เป็นต้น

ดังนั้น บุคคลหรือสัตว์ทั้งหลายที่กำลังเป็นไปอยู่ในโลกทุกวันนี้ ย่อมเป็นผู้หมั่นประกอบเหตุแห่งความคุ้นเคยหรือมีอัธยาศัยจิตใจยิ่งหย่อนกว่ากันและกันในความประพฤติดีและไม่ดี มากบ้างน้อยบ้าง มากมายหลายประการ ความประพฤติของบุคคลทั้งหลายเหล่านั้นมีเพียง ๔ ประเภท ซึ่งมีปรากฏในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ มหากัมมวิภังคสูตร ว่าด้วยการจำแนกกรรม สูตรใหญ่[๔๓] ดังนี้ คือ

๑. บางคนชอบก่ออกุศลฝ่ายเดียว เป็นมิจฉาทิฏฐิ หลังจากตายไปเกิดในอบาย

๒. บางคนชอบก่ออกุศลฝ่ายเดียว ในเวลาจะตายเขามีสัมมาทิฏฐิยึดมั่นไว้ หลังจากตายไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์

๓. บุคคลบางคน มีอัธยาศัยชอบบำเพ็ญกุศล เป็นสัมมาทิฏฐิ หลังจากตายไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์

๔. บุคคลบางคน มีอัธยาศัยชอบบำเพ็ญกุศล ในเวลาจะตายเขามีมิจฉาทิฏฐิยึดมั่นไว้ หลังจากตายไปเกิดในอบาย

ดังนั้น กรรมที่บุคคลที่ได้กระทำไว้ทั้งอดีตชาติหรือปัจจุบันชาติ และในเวลาจะตายนั้น สามารถส่งผลเป็นวิบากก่อนหรือหลัง ให้บุคคลบางคนนั้น ปฏิสนธิ ๓๑ ภพภูมิ[๔๔] ดังต่อไปนี้

---

[๔๑] ขุ.ป.อ. ๒/๒๓๒/๑๙๙.

[๔๒] ขุ.ป.อ. ๒/๒๓๒/๒๐๒.

[๔๓] ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๐๓/๓๖๖-๓๖๗.

[๔๔] ภพ และภูมิ เป็นคำที่มีความหมายใกล้กัน และมักถูกวางเคียงกันอยู่บ่อยๆ คำว่า ภพ ในทางพระพุทธศาสนาหมายถึง ที่อันเป็นที่เกิดที่อาศัยของสัตว์ ส่วนคำว่า ภูมิ แปลว่า แดน, พื้นเพ, แผ่นดิน แต่ความหมายตามบริบท หมายถึง ชั้นวาระแห่งจิต ระดับจิตใจของสัตว์ที่เกิดในภพต่างๆ ดังนั้นจึงมีคัมภีร์พุทธศาสนาบางฉบับแบ่งโลกธาตุออกเป็นภพ ซึ่งเป็นความหมายในเชิงพื้นที่ ได้แก่ คัมภีร์กถาวัตถุ คัมภีร์ธรรมสังคณี และคัมภีร์วิภังค์ ที่แบ่งโลกธาตุออกเป็น ๓ ภพ คือ กามภพ รูปภพ และอรูปภพ ส่วนคัมภีร์พุทธศาสนาภาษาบาลีที่เริ่มมีการกำหนดแบ่งโลกธาตุออกเป็น ภูมิ ๓ ซึ่งให้ความหมายในเชิงวาระทางจิตนั้นมีมาก่อนตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๓ ดังที่ปรากฏในคัมภีร์กถาวัตถุปกรณ์ ของพระโมคคัลลีปุตตติสสะ ผู้ที่เป็นประธานการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ ๓ ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ต่อมาคัมภีร์ปรมัตถทีปนี ของพระญาณธชะภิกษุชาวพม่า จึงได้แบ่งโลกธาตุออกเป็น ๔ ภูมิ คือ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ และโลกุตตรภูมิหรือนิพพาน เนื่องจากสัตว์ไม่ว่าเกิดอยู่ในภพใด ชั้นระดับวาระแห่งจิตหรือ ภูมิ ก็จะต้องอยู่ในระดับเดียวกันกับภพที่อยู่ด้วย จึงมักจะเห็นการใช้ทั้งสองคำนี้ควบกันบ่อยๆ ว่า “**ภพภูมิ**” ซึ่งในทางพระพุทธศาสนาแล้วจะเน้นเรื่องวาระทางจิต มากกว่าวาระพื้นที่ทางกายภาพ ดังนั้นสรรพสัตว์จึงถูกแบ่งตาม ภูมิ เป็นสำคัญ แต่โลกุตตรภูมินั้นอยู่เหนือโลก ไม่ผูกพันกับภพใดๆ สรรพสัตว์จึงเวียนว่ายอยู่ในภพหรือภูมิ ๓ (ดูใน เศรษฐวัฒน์ อุทธา, **ไตรภูมิ พิพิธทัศนาพุทธจักรวาลทัศน์**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอเธนส์ พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๘๕-๘๗.)

[๔๔] อภิ.ป.(บาลี) ๔๑/๕/๔๒๐, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๕/๕๖๒.

๑. อบายภูมิ ๔ หมายถึง ภูมิที่ปราศจากความเจริญ เป็นภูมิที่มีขันธ์ห้าขันธ์ เรียกว่า ปัญจโวการภูมิ ได้แก่
   ๑) นิรยะ คือ นรก
   ๒) ติรัจฉานโยนิ คือ กำเนิดดิรัจฉาน
   ๓) ปิตติวิสัย คือ แดนเปรต
   ๔) อสุรกาย คือ พวกอสูร
๒. กามสุคติภูมิ ๗ หมายถึง กามาวจรภูมิที่เป็นสุคติ หรือภูมิที่เป็นสุคติซึ่งยังเกี่ยวข้องกับกาม และเป็นภูมิที่มีขันธ์ห้าขันธ์ เรียก ปัญจโวการภูมิ ได้แก่
   ๑) มนุษย์ คือ ชาวมนุษย์
   ๒) จาตุมหาราชิกา คือ สวรรค์ชั้นที่ท้าวมหาราช ๔ ปกครอง
   ๓) ดาวดึงส์ คือ แดนแห่งเทพ ๓๓ มีท้าวสักกะเป็นใหญ่
   ๔) ยามา คือ แดนแห่งเทพผู้ปราศจากความทุกข์
   ๕) ดุสิต คือ แดนแห่งเทพผู้เอิบอิ่มด้วยสิริสมบัติของตน
   ๖) นิมมานรดี คือ แดนแห่งเทพผู้ยินดีในการเนรมิต
   ๗) ปรนิมมิตวสวัตดี คือ แดนแห่งเทพผู้ยังอำนาจให้เป็นไปในสมบัติที่ผู้อื่นนิรมิตให้
๓. รูปาวจรภูมิ ๑๖ หมายถึง ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป หรือชั้นรูปพรหม และเป็นภูมิที่มีขันธ์ห้าขันธ์ (รูปภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญีสัตว์) เรียก ปัญจโวการภูมิ
   ก. ปฐมฌานภูมิ ๓ คือ ระดับปฐมฌาน
      ๑) พรหมปาริสัชชา หมายถึง พวกบริษัทบริวารมหาพรหม
      ๒) พรหมปุโรหิตา หมายถึง พวกปุโรหิตมหาพรหม
      ๓) มหาพรหมา หมายถึง พวกท้าวมหาพรหม
   ข. ทุติยฌานภูมิ ๓ คือ ระดับทุติยฌาน
      ๔) ปริตตาภา หมายถึง พวกมีรัศมีน้อย
      ๕) อัปปมาณาภา หมายถึง พวกมีรัศมีประมาณไม่ได้
      ๖) อาภัสสรา หมายถึง พวกมีรัศมีสุกปลั่งซ่านไป
   ค. ตติยฌานภูมิ ๓ คือ ระดับตติยฌาน
      ๗) ปริตตสุภา หมายถึง พวกมีลำรัศมีงามน้อย
      ๘) อัปปมาณสุภา หมายถึง พวกมีลำรัศมีงามประมาณมิได้
      ๙) สุภกิณหา หมายถึง พวกมีลำรัศมีงามกระจ่างจ้า
   ง. จตุตถฌานภูมิ ๓-๗ คือ ระดับจตุตถฌาน
      ๑๐) เวหัปผลา หมายถึง พวกมีผลไพบูลย์
      ๑๑) อสัญญีสัตว์ หมายถึง พวกสัตว์ไม่มีสัญญา และเป็นภูมิที่มีขันธ์หนึ่งขันธ์ เรียก เอกโวการภูมิ
      *สุทธาวาส ๕ ได้แก่ พวกมีที่อยู่อันบริสุทธิ์ หรือที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์ คือ ที่เกิดของพระอนาคามี คือ
      ๑๒) อวิหา หมายถึง เหล่าท่านผู้ไม่เสื่อมจากสมบัติของตน หรือผู้ไม่ละไปเร็ว

ผู้คงอยู่นาน

๑๓) อตัปปา หมายถึง เหล่าท่านผู้ไม่ทำความเดือดร้อนแก่ใคร หรือผู้ไม่เดือดร้อนกับใคร

๑๔) สุทัสสา หมายถึง เหล่าท่านผู้งดงามน่าทัศนา

๑๕) สุทัสสี หมายถึง เหล่าท่านผู้มองเห็นชัดเจนดี หรือผู้มีทัศนาแจ่มชัด

๑๖) อกนิฏฐา หมายถึง เหล่าท่านผู้ไม่มีความด้อยหรือเล็กน้อยกว่าใคร หรือผู้สูงสุด

๔. อรูปาวจรภูมิ ๔ คือ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูป หรือชั้นอรูปพรหม เป็นภูมิที่มีขันธ์สี่ขันธ์ เรียก จตุโวการภูมิ

๑) อากาสานัญจายตนภูมิ หมายถึง ชั้นที่เข้าถึงภาวะมีอากาศไม่มีที่สุด

๒) วิญญาณัญจายตนภูมิ หมายถึง ชั้นที่เข้าถึงภาวะมีวิญญาณไม่มีที่สุด

๓) อากิญจัญญายตนภูมิ หมายถึง ชั้นที่เข้าถึงภาวะไม่มีอะไร

๔) เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ หมายถึง ชั้นที่เข้าถึงภาวะมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่[๔๕]

สรุปได้ว่า จิตตุปบาท[๔๖] (จิตที่เกิดขึ้น) ฝ่ายอกุศลคือ อกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวง ไม่มีความแตกต่างกันให้ผลปฏิสนธิในอบายภูมิ ๔ ส่วนจิตตุปบาทฝ่ายกุศล ได้แก่ มหากุศลจิต ๘, มหากิริยาจิต ๘ มีสุคติเป็นที่ไปอย่างเดียวกัน คือ กุศลจิตตุปปาท ที่เป็นญาณสัมปยุตต์ ๔ นั้น เป็นจิตที่ทำหน้าที่เบื้องต้นในการทำให้เกิดฌานจิต (อาทิกัมมิกฌานวิถี[๔๗], ปัจจเวกขณวิถี[๔๘]), การเข้านิโรธสมาบัติ และเพื่อพิจารณา มรรค ผล นิพพาน ยกเว้น แต่ในส่วนกุศลจิตตุปปาท ที่เป็นญาณวิปปยุตต์ ๔ ไม่มีการพิจารณามรรค ผล นิพพาน[๔๙]

---

[๔๕] ดูรายละเอียดใน **ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา วิถีมุตตสังคหะ ภูมิจตุกกะและปฏิสนธิ-จตุกกะ ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๑), หน้า ๑๑-๒๐๕.

[๔๖] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๑,๐๕๖.

[๔๗] **อาทิกัมมิกฌานวิถี** คือโลกียอัปปนาวิถีของผู้ที่ได้ปฐมฌานก็ดี ทุติยฌานก็ดี ตติยฌานก็ดี จตุตถฌาน ปัญจมฌาน ตลอดจนเนวสัญญานาสัญญายตนฌานที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรก อัปปนาวิถีนั้นก็ชื่อว่า อาทิกัมมิกฌานวิถี ดูรายละเอียดใน **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง, ๒๕๔๕), หน้า ๘๓.

[๔๘] **ปัจจเวกขณวิถี** คือวิถีของมหากุศลหรือมหากิริยาชวนะ เกิดได้ภายหลังโลกียอัปปนาวิถี (มหัคคตกุศลจิต ๙, มหัคคตกิริยาจิต ๙) และโลกุตตรอัปปนาวิถี(มัคคจิต ๔, ผลจิต ๔) ซึ่งปัจจเวกขณวิถีสามารถเกิดภายหลังอาทิกัมมิกฌานวิถี, ฌานสมาบัติวิถีหรือมรรควิถี แต่ว่าปัจจเวกขณวิถีนั้นไม่สามารถเกิดได้หลังสิ้นสุดวิถีของอภิญญาวิถี, ผลสมาบัติวิถี หรือนิโรธสมาบัติวิถี ดังนั้น ปัจจเวกขณวิถีเป็นมโนทวารวิถีที่เกิดขึ้นเพื่อพิจารณามรรคจิต, ผลจิต, นิพพาน, กิเลสที่ละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ ดูรายละเอียดใน **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค**, หน้า ๙๙-๑๐๐.

[๔๙] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๑,๐๖๘.

๓.๑.๔ **ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต จุติจิต ๑๙ ดวง**[๕๐] **ในฐานะวิถีมุตตจิต**[๕๑] (จิตพ้นวิถี)

ในอาจยคามิติกะ[๕๒] คำว่า อาจยะ[๕๓] คือสภาวะที่ถูกกรรมและกิเลสก่อสร้างไว้ กล่าวคือ คำนี้เป็นชื่อของปฏิสนธิ จุติ และภพ(ภวังคจิต) ที่ดำเนินไปต่อเนื่อง ก็แต่ว่า ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต จุติจิต เป็นจิตที่ไม่ใช่วิถี องค์ธรรมได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ โลกิยกุศลจิต ๑๗ เจตสิก ๕๒ ส่วนสภาวะธรรมที่ตรงกันข้ามกับอาจยะนั้นคือ อปจยะ องค์ธรรมได้แก่ มรรคจิต ๔ เจตสิก ๓๖[๕๔] ดังนั้นเมื่อได้ทราบที่มาของปฏิสนธิจิต ภวังคจิต จุติจิต ๑๙ ดวงแล้ว ต่อไปจะได้อธิบายถึงเนื้อหาสาระ ความหมายและรายละเอียด ดังนี้คือ

ภวังคจิต[๕๕] หมายถึง จิตที่เป็นองค์แห่งภพ ตามหลักอภิธรรมว่า จิตที่เป็นพื้นอยู่ระหว่างปฏิสนธิและจุติ คือ ตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ในเวลาที่มิได้เสวยอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ มีจักขุทวารเป็นต้น แต่เมื่อใดมีการรับรู้อารมณ์ เช่น เกิดการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ก็เกิดเป็นวิถีจิตขึ้นแทนภวังคจิต เมื่อวิถีจิตดับไป ก็เกิดเป็นภวังคจิตขึ้นอย่างเดิม ซึ่งธรรมชาติของจิตจะเกิดดับเป็นไปใน ๒ ลักษณะ คือ

๑) วิถีจิต เป็นวิถีที่รับอารมณ์ หรือเสวยอารมณ์ในภพปัจจุบันที่เกิดขึ้นในวิถีประจำวัน โดยจิตแต่ละดวงในวิถีจิตจะเกิดดับต่อๆ กันไปโดยลำดับและช่วงสุดท้ายจะเป็น ตทาลัมพนจิต (จิตที่ยึดหน่วงอารมณ์) ที่รับอารมณ์แล้วจึงจุติ คือทำให้จิตเคลื่อนจากภพปัจจุบันเข้าสู่ภวังคจิต (พ้นวิถีจิต)

๒) จิตที่พ้นวิถี (ภวังคจิต) เป็นจิตที่ไม่อยู่ในฐานะรับอารมณ์หรือไม่รับรู้โลกภายนอก เช่น ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ตัวอย่างคือ เวลานอนหลับจะเรียกจิตในขณะนี้ว่าตกอยู่ในภวังค์ จิตที่พ้นวิถีนี้เรียกอีกอย่างว่า “วิถีมุตตจิต” มีอยู่ ๓ ชนิดคือ ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิต เป็นจิตที่พ้นวิถีจิตแต่จะเสวยที่สืบเนื่องมาจากอดีตภพและวิถีจิต รวมทั้งเป็นพื้นฐานของชีวิตที่คนทั่วไปไม่อาจรู้ได้ในขณะตื่น

ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิต ทั้ง ๓ อย่างนี้ เป็นสภาพจิตที่เกิดขึ้น โดยมีอารมณ์เก่าที่รับมาจากภพชาติก่อน จึงเป็นสภาพจิตที่ไม่ได้ขึ้นสู่วิถีเพื่อรับอารมณ์ใหม่ในปัจจุบันภพนี้ จึงเรียกวิถีมุตตจิต[๕๖] แปลว่า จิตที่พ้นวิถี ซึ่งมีอารมณ์ ๓ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ

(๑) กรรมอารมณ์ อารมณ์ที่เกิดจากการกระทำ หมายถึง สภาพของกรรมที่บุคคล

---

[๕๐] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๑,๐๘๒-๑,๐๘๕.

[๕๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕๓.

[๕๒] อภิ.สงฺ.(บาลี) ๓๔/๑๐/๒, อภิ.สงฺ.(ไทย) ๓๔/๑๐/๓.

[๕๓] **อายจยะ** ดูรายละเอียดใน **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๒๐๖.

[๕๔] **เจตสิก ๓๖** ดวง ดูรายละเอียดใน แผนภูมิที่ ๒-๑๙ แสดง สังคหนัย (โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐) อันได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ ดวงและโสภณเจตสิก ๒๓ ดวง (เพราะเว้นอัปปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง)

[๕๕] พระธรรมปิฎก,(ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๖๘.

[๕๖] พระมหาชินวัฒน์ จกฺกวโร, **จิตโดยพิสดาร ๑๒๑ ดวง**, (กรุงเทพมหานคร: จารุชา ๑๙๘ การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๒๑.

นั้นๆ ได้กระทำก็ดี หรือกำลังกระทำกรรมนั้นอยู่ก็ดี ซึ่งมีโอกาสปรากฏแก่มรณาสันนวิถีของบุคคลนั้น โดยปรากฏเป็นความรู้สึกทางใจ เหมือนกับความรู้สึกที่เกิดขึ้นในขณะทำกรรมนั้นอยู่ หรือกำลังเกิดความรู้สึกนั้นอยู่แล้วตายลงทันที เช่น คนกำลังต่อสู้กันเพราะความโกรธและตายลง หรือคนที่มีจิตเลื่อมใสศรัทธาในขณะฟังธรรมอยู่แล้วตายลง กรรมอารมณ์นี้จัดเป็นธรรมารมณ์ คืออารมณ์ที่รับรู้ได้ทางใจอย่างเดียว

กรรมอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ เจตนาเจตสิกที่ในอกุศลจิต ๑๑[๕๗] (เว้นอุทธัจจสัมปยุตตจิต ๑) และมหากุศลจิต ๘ กรรมอารมณ์นี้เป็นอารมณ์ของมรณาสันนวิถี[๕๘]ได้ใน ๒๕ ภูมิ คือกามภูมิ ๑๑, รูปภูมิ ๑๐ (เว้นอสัญญสัตตภูมิ ๑ และสุทธาวาสภูมิ ๕) และอรูปภูมิ ๔ และเป็นอารมณ์ของปฏิสนธิจิตได้ใน ๑๑ ภูมิ คือ กามภูมิ ๑๑ ซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีตอย่างเดียว

(๒) กรรมนิมิตอารมณ์[๕๙] อารมณ์ที่เกี่ยวเนื่องกับการกระทำ หมายถึง อารมณ์ที่บุคคลนั้นใช้เป็นเครื่องมือในการกระทำกรรมนั้น ซึ่งตนเองได้กระทำมาแล้ว ทางกาย ทางวาจาและทางใจ ที่เป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรม เช่น ในทางกุศลกรรม เห็นสามเณรที่เคยใส่บาตร เห็นอาหารที่เคยใส่บาตร เคยให้ทาน เห็นสิ่งก่อสร้างของวัดที่ตนได้เคยสร้างถวายมี กุฏิวิหาร ศาลาการเปรียญ เป็นต้น ในทางอกุศลกรรม เช่น เห็นบุคคลหรือสัตว์ที่ตนเคยฆ่า เห็นอาวุธเครื่องประหารที่ใช้ล่าสัตว์ เห็นทรัพย์ที่เคยขโมยเคยฉ้อโกง เป็นต้น ซึ่งวิบากของกรรมนั้นๆ มีโอกาสมาปรากฏแก่มรณาสันน-วิถีทางทวาร ๖ ทวารใดทวารหนึ่ง ฉะนั้น กรรมนิมิตอารมณ์นี้ จึงเป็นได้ทั้ง ๖ อารมณ์ คือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ ธรรมารมณ์

กรรมนิมิตอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ อารมณ์ ๖ กรรมนิมิตอารมณ์นี้เป็นอารมณ์ของมรณาสันนวิถีได้ใน ๒๙ ภูมิ คือ กามภูมิ ๑๑, รูปภูมิ ๑๔ (เว้น อสัญญสัตตภูมิ ๑ และอกนิฏฐาภูมิ ๑) และอรูปภูมิ ๔ และเป็นอารมณ์ของปฏิสนธิจิตได้ใน ๓๐ ภูมิ (เว้น อสัญญสัตตภูมิ ๑) ในกามปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบันหรืออดีต อรูปปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นอดีตหรือบัญญัติ ส่วนรูปปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นบัญญัติอย่างเดียว

(๓) คตินิมิตอารมณ์[๖๐] อารมณ์ที่เกี่ยวกับสถานที่ไปเกิด หมายถึง เครื่องหมายแห่งภพภูมิที่บุคคลนั้นจะไปเกิด ซึ่งเป็นผลของกุศลกรรม หรืออกุศลกรรมที่บุคคลนั้นๆ ได้กระทำไว้แล้วมีโอกาสมาปรากฏให้ได้รับรู้ทางทวาร ๖ โดยปรากฏแก่มรณาสันนวิถีของบุคคลนั้นที่ใกล้ตาย ถ้าเป็นผลของกุศลกรรม ย่อมปรากฏให้ได้รับรู้อารมณ์ที่ดี เช่น เห็นวิมานของเทวดา เห็นหมู่เทวดา หรือได้ยินเสียง ได้กลิ่น ได้สัมผัสอาหารของภพภูมิเหล่านั้น เป็นต้น ถ้าเป็นผลของอกุศลกรรม ย่อมปรากฏให้ได้

---

[๕๗] เว้นอุทธัจจสัมปยุตตจิต เพราะไม่ใช่ธรรมอันโสดาปัตติมรรคพึงละ ซึ่งหมายความว่า ตามคติของพระโสดาบันจะไม่มาปฏิสนธิในอบายภูมิ ๔ เพราะละวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต (ทสฺสเนน ปหาตพฺพาภาวโต.) ดูรายละเอียดใน **อฏฺฐสาลินิยา นาม อภิธมฺมฏฺฐกถาย ธมฺมสงฺคณีวณฺณนา ฉบับมหาจุฬาอัฏฐกถา**, หน้า ๓๑๙.

[๕๘] พระอนุรุทธเถระ และพระสุมังคลสามีเถระ, **อภิธมฺมตฺถสงฺคหปาลิยา สห อภิธมฺมตฺถวิภาวินีนาม อภิธมฺมตฺถสงฺคหฏีกา**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (นครปฐม: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๓๑.

[๕๙] พระอนุรุทธเถระ และพระสุมังคลสามีเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา**, หน้า ๒๔๘.

[๖๐] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๔.

รับรู้อารมณ์ที่ไม่ดี เช่น เห็นขุมนรก เห็นสถานที่อยู่ของพวกเปรต เป็นต้น เมื่อบุคคลนั้นตายลง ย่อมได้ไปเกิดในภพภูมิที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ที่มาปรากฏ ฉะนั้น คตินิมิตอารมณ์นี้ จึงเป็นได้ทั้ง ๖ อารมณ์ คือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ ธรรมารมณ์

คตินิมิตอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ อารมณ์ ๖ คตินิมิตอารมณ์นี้เป็นอารมณ์ของมรณาสันน-วิถีได้ใน ๒๕ ภูมิ คือ กามภูมิ ๑๑, รูปภูมิ ๑๐ (เว้น อสัญญสัตตภูมิ ๑ และสุทธาวาสภูมิ ๕) และอรูปภูมิ ๔ และเป็นอารมณ์ของปฏิสนธิจิตได้ใน ๑๑ ภูมิ คือ กามภูมิ ๑๑ ซึ่งมีอารมณ์เป็นปัจจุบันหรืออดีต

ดังนั้น ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติจิต[๖๑] นั้น เป็นอย่างเดียวกัน และมีอารมณ์อย่างเดียวกันในชาติหนึ่ง เมื่อซึ่งประมวลจิตโดยกิจแล้ว ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติจิต มี ๑๙ ดวง[๖๒] คือวิปากจิตที่มีเหตุ มีอาสวะ ๑๗ ดวง พร้อมทั้งสันตีรณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา ๒ ดวง จิตมีอาวัชชนจิต เป็นต้น มีสัมปฏิจฉนจิตเป็นที่สุด มีอย่างละ ๒ ดวง สันตีรณจิตมี ๓ ดวง โวฏฐัพพนจิตมี ๑ ดวง ตทาลัมพนจิตมี ๑๑ ดวง คือ กามวจรวิปากจิต ๘ สันตีรณจิต ๓ ชวนจิตมี ๕๕ ดวง คือ กุศลจิตและอกุศลจิตทั้งหมด กิริยาจิตยกเว้น อาวัชชนจิต และผลจิต

หากพิจารณาถึงตัวอย่างเพื่อมองให้เห็นภาพนั้น ตามนัยแห่งอัคคัญญสูตร[๖๓] มนุษย์เป็นสิ่งแรกที่เกิดขึ้นก่อนที่โลกจะเกิดขึ้น เพียงแต่ว่าในขณะนั้นยังไม่จัดว่าอยู่ในกำเนิดมนุษย์ หากแต่อยู่ในกำเนิดโอปปาติกะในอาภัสรพรหม แต่อาภัสรพรหมกลุ่มนี้เองที่จะกลายมาเป็นมนุษย์บนโลกนี้ในโอกาสที่โลกเจริญขึ้นอีกครั้ง เพราะในคราวที่เอกภพถูกทำลายไปด้วยไฟ คงเหลือตั้งแต่พรหมโลกชั้นอาภัสรพรหมขึ้นไปที่ไม่ถูกทำลาย จักรวาลจึงยังไม่ถูกทำลายไปทั้งหมด อาภัสรพรหมก็ไม่ใช่ใครอื่นไกล หากแต่คือมนุษย์ที่ทำความดีด้วยการบำเพ็ญฌานแล้วไปปฏิสนธิคือ บังเกิด ณ ที่นั้นก่อนหน้าที่โลกจะถูกทำลาย ซึ่งจากพระสูตรดังกล่าวพอแสดงให้เห็นเป็นตัวอย่างที่เกี่ยวข้องกับปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิตของสัตว์ในกำเนิดต่างๆ

๓.๑.๔.๑ **ปฏิสนธิจิต**

ในเหตุโคจฉกะ[๖๔] คำว่า สเหตุก คือ ธรรมที่มีเหตุอันดำเนินไปโดยประกอบร่วมกัน เพราะธรรมที่มีเหตุย่อมประกอบร่วมกับเหตุ ส่วน อเหตุก คือธรรมที่ไม่มีเหตุซึ่งดำเนินไปอย่างนั้นเอง
ดังนั้น สิ่งที่ควรจะต้องพิจารณาคือเมื่อเราเห็นสัตว์บุคคลแตกต่างกันก็เพราะว่าเหตุอันเป็นรากเหง้าที่ทำให้สัตว์บุคคลต่างกันตั้งแต่ขณะแรกของชีวิต คือ ขณะปฏิสนธิแต่สัตว์ที่เกิดมาในโลกนี้ก็มีหลายอย่างที่เหมือนกัน อาศัยอยู่ในโลกเดียวกัน และรับรู้อารมณ์ทางทวารต่างๆ เหมือนๆ กัน เมื่อรู้

---

[๖๑] พระอนุรุทธเถระ และพระสุมังคลสามีเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา**, แปลโดย คณะกรรมการแผนกตำรามหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (นครปฐม : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๙๒.

[๖๒] พระธรรมบาลเถระ, **สัจจสังเขป**, แปลและอธิบายโดย พระคันธสาราภิวงศ์, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๐๓-๑๐๔.

[๖๓] ที.ปา.(บาลี) ๑๑/๕๑/๓๐, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๕๑/๖๖.

[๖๔] ดูรายละเอียดใน **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๒๒๓.

อารมณ์ทางทวาร ๖ กุศลจิตหรืออกุศลจิตก็เกิด จิตทั้งหมดซึ่งเกิดในชีวิตประจำวันนั้น เป็น กามาวจร-จิต หรือ จิตในชั้นกามภูมิ ซึ่งมนุษย์เกิดมาต่างกันเป็น ๒ จำพวก[๖๕] คือ

๑) ผู้ที่เกิดด้วย ปฏิสนธิจิต ที่เป็นอเหตุกกุศลวิบาก (กุศลวิบากจิต ที่ไม่ประกอบด้วยโสภณเหตุ คือ อโลภะ อโทสะ และปัญญา ซึ่งมีเพียงดวงเดียว แต่เกิดในทุคติภูมิ

๒) ผู้ที่เกิดด้วย ปฏิสนธิจิต ที่เป็นสเหตุกกุศลวิบาก (กุศลวิบากที่ประกอบด้วยโสภณเหตุ)

ผู้ที่เกิดด้วยปฏิสนธิจิต ที่เป็นอเหตุกกุศลวิบากนั้นเป็นผลของกามาวจรกุศลกรรมที่มีกำลังอ่อนกว่ากุศลกรรมที่ทำให้สเหตุกปฏิสนธิจิตเกิด คนที่เกิดด้วยอเหตุกปฏิสนธิจิตนั้นพิการตั้งแต่กำเนิด จักขุปสาทหรือโสตปสาทไม่เกิดหรือพิการทางอื่นก็ได้ อย่างไรก็ตาม เมื่อเราเห็นคนพิการ เราก็บอกไม่ได้ว่าปฏิสนธิจิตของเขาเป็นอเหตุกปฏิสนธิจิตหรือ สาเหตุการปฏิสนธิจิต การที่บุคคลใดพิการนั้นไม่ใช่โดยบังเอิญ แต่เพราะกรรมของเขานั่นเอง

วิบากจิตที่ทำปฏิสนธิกิจมีหลายดวงตามกรรมต่างๆ แล้วแต่ว่ากรรมใดจะเป็นปัจจัยให้วิบากจิตประเภทใดทำกิจปฏิสนธิเป็นสัตว์บุคคลประเภทใด อเหตุกวิบากจิต ที่ทำกิจปฏิสนธิมี ๒ ดวง คือ สันตีรณอกุศลวิบาก ๑ และ สันตีรณกุศลวิบาก ๑

ขณะที่สันตีรณจิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์ทางทวาร ๑ ใน ๕ ทวารนั้น สันตีรณจิตทำกิจพิจารณาอารมณ์ (สันตีรณกิจ) จิตประเภทเดียวกันอาจทำกิจได้มากกว่าหนึ่งกิจในขณะต่างกัน สันตีรณจิตทำปฏิสนธิกิจได้ด้วย ขณะที่สันตีรณจิตทำกิจปฏิสนธินั้น ขณะนั้นไม่ได้ทำ สันตีรณกิจทางปัญจทวารซึ่งสันตีรณจิต[๖๖] มี ๓ ประเภท คือ

๑) สันตีรณอกุศลวิบากจิต เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา

๒) สันตีรณกุศลวิบากจิต เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา

๓) สันตีรณกุศลวิบากจิต เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา

อุเบกขาสันตีรณอกุศลวิบากจิตกระทำกิจปฏิสนธิในทุคติ และทำสันตีรณกิจทางทวารต่างๆ อุเบกขาสันตีรณกุศลวิบากจิต ทำกิจปฏิสนธิในมนุษย์และสวรรค์ และทำสันตีรณกิจทางทวารต่างๆ อกุศลกรรม และกุศลกรรมที่ได้กระทำแล้ว เป็นปัจจัยให้เกิด ปฏิสนธิจิต ๑๙ ประเภท ในภูมิต่างๆ คือ เป็นอกุศลวิบากจิต ๑ ดวง เป็นกุศลวิบาก ๑๘ ดวง ในบรรดากุศลวิบากนั้น เป็นอเหตุก-กุศลวิบาก ๑ ดวง เป็นสเหตุกกุศลวิบาก (ประกอบด้วยโสภณเหตุ) ๑๗ ดวง ปฏิสนธิจิต ๑๙ ดวงนี้มีหลายระดับ กรรมทำให้เกิดมาอัปลักษณ์หรืองดงาม เกิดในสิ่งแวดล้อมที่ไม่ดีหรือที่รื่นรมย์ คนที่เกิดในสภาพที่ทุกข์ยากนั้นก็ไม่ใช่ว่าชาติหน้าจะเกิดในสภาพทุกข์ยากอีก ทั้งนี้แล้วแต่กรรมที่ได้สะสมมา คนที่เกิดมาสุขสบาย เมื่ออกุศลกรรมให้ผล ชาติหน้าก็เกิดในทุคติได้

๓.๑.๔.๒ **ภวังคจิต**

ภวังคจิตตามความหมายทางจิตวิทยา คือภวังคจิต หมายถึงจิตที่เป็นองค์แห่งภพมีหน้าที่ทำให้ชีวิตดำรงอยู่ ภวังคจิตเป็นจิตที่สืบเนื่องมาจากปฏิสนธิจิต เมื่อปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นเพียงชั่วขณะจิต

---

[๖๕] นีน่า วัน กอร์คอม, **พระอภิธรรมในชีวิตประจำวัน**, แปลโดย ดวงเดือน บารมีธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (ม.ป.ท., ๒๕๕๕), หน้า ๑๐๖.

[๖๖] พระอนุรุทธเถระ และพระสุมังคลสามีเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา**, อ้างแล้ว, หน้า ๑๘๙.

เดียวต่อจากนั้นก็เป็นภวังคจิตหรือภวังคสัญญา[๖๗] เรื่อยไปจนกว่าจะมีอายตนะเกิดขึ้น (วิถีจิต) คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ความจริงวิถีจิตนี้คือส่วนหนึ่งของภวังคจิตที่ติดต่อกับโลกภายนอกนั้นเอง[๖๘]

ภวังคจิต ๑๙ ดวงนั้น เป็นจิตที่มีประจำตัวของสัตว์ทั้งหลายในภพหนึ่ง ๆ นั้น ส่วนปฏิสนธิจิต ๑๙ ดวง และจุติจิต ๑๙ ดวง มีจิตเหมือนกันกับภวังคจิต ๑๙ ดวง ทุกประการ เพียงแต่เรียกชื่อต่างกันตามหน้าที่ของจิต ฉะนั้น ภวังคจิต ๑๙ ดวง ประกอบด้วย กามวิบาก ๑๐ คือ อุเบกขาสันตีรณวิบากจิต ๒ ดวง และมหาวิบากจิต ๘ ดวง, รูปาวจรวิบากจิต ๕ คือ รูปปฐมฌานวิบากจิต ๑ ดวง รูปทุติยฌานวิบากจิต ๑ ดวง รูปตติยฌานวิบากจิต ๑ ดวง รูปจตุตถฌานวิบากจิต ๑ ดวงและรูปปัญจมฌานวิบากจิต ๑ ดวง, อรูปวิบากจิต ๔ คือ อากาสานัญจายตนวิบากจิต ๑ วิญญาณัญจายตนวิบากจิต ๑ อากิญจัญญายตนวิบากจิต ๑ เนวสัญญานาสัญญายตนวิบากจิต ๑ เป็นต้น

อารมณ์ประจำภพของภวังคจิต ๑๙ ดวง เหล่านี้ ได้แก่ กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ หรือ คตินิมิตอารมณ์ จิตที่เกิดขึ้นใหม่ได้แก่ วิถีจิตทั้งหมด ส่วนอารมณ์ที่เกิดขึ้นใหม่ ได้แก่ อารมณ์ ๖ ที่นอกจาก กรรมอารมณ์, กรรมนิมิตอารมณ์ หรือ คตินิมิตอารมณ์ ที่เป็นอารมณ์ของภวังคจิต ๑๙

๓.๑.๔.๓ **จุติจิต**

กรรมใดในชีวิตของเราจะทำให้ปฏิสนธิจิตเกิดชาติหน้า บางคนเชื่อว่าชาตินี้ทำกุศลมากๆ ชาติหน้าก็ต้องเกิดดีแน่ แต่กรรมที่เป็นปฏิสนธิจิตเกิดนั้นไม่จำเป็นต้องเป็นกรรมในชาตินี้ ในอดีตชาติเราก็ได้ทำอกุศลกรรมและกุศลกรรมมาแล้วเช่นเดียวกับในชาตินี้ซึ่งเป็นกรรมหนักเบาต่างๆ กรรมบางอย่างก็ให้ผลในชาติที่ทำกรรมนั้น กรรมบางอย่างก็ให้ผลโดยทำให้ปฏิสนธิจิตเกิดในชาติหน้าหรือในชาติต่อๆ ไป

เราได้ทำกรรมต่างๆ ในอดีตชาติซึ่งจะเป็นปัจจัยให้เกิดอีก แต่กรรมเหล่านั้นยังไม่สุกงอมที่จะให้ผล เราไม่รู้ว่ากรรมใดจะเป็นปัจจัยให้เกิดชาติหน้า อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาจากพระสูตรที่ชื่อว่า ตโมตมสูตร[๖๙] ว่าด้วยผู้มืดมาและมืดไป ซึ่งพระพุทธองค์ได้ทรงจำแนกประเภทมนุษย์ตามพลังกรรมในอดีตที่ส่งผลให้เกิดเป็นมนุษย์ในภพปัจจุบัน และพลังกรรมที่กระทำในปัจจุบันอันจะส่งผลต่อไปในอนาคตเป็นเกณฑ์วัด ออกเป็น ๔ ประเภทด้วยกัน คือ มืดมามืดไป ๑ มืดมาสว่างไป ๑ สว่างมามืดไป ๑ และสว่างมาสว่างไป เป็นต้น

ถ้าอกุศลกรรมเป็นปัจจัยให้ (ปฏิสนธิ) เกิด ชาติหน้าก็เป็นทุคติ ซึ่งจิตที่จะเกิดก่อนจุติจิตเป็นอกุศลจิตที่มีอนิฏฐารมณ์โดยกรรมเป็นปัจจัย ปฏิสนธิจิตของชาติหน้าซึ่งเกิดต่อจากจุติจิตนั้นมีอนิฏฐารมณ์เดียวกับอกุศลจิตก่อนจุติจิต ถ้ากุศลกรรมเป็นปัจจัยให้ปฏิสนธิเกิด ชาติหน้าเป็นสุคติซึ่งกุศลจิตจะเกิดก่อนจุติจิตและมีอิฏฐารมณ์โดยกรรมเป็นปัจจัย ปฏิสนธิจิตของชาติหน้ามีอิฏฐารมณ์เดียวกับกุศลจิตก่อนจุติ

---

[๖๗] **ภวังคสัญญา** คือ อัตตาที่เป็นสัญญาอันไม่มีรูปที่เกิดขึ้นในอรูปภูมิ ดูรายละเอียดใน **อัฏฐสาลินีคัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๙๔๐.

[๖๘] จำลอง ดิษยาณิช, **จิตวิทยาของความดับทุกข์**, (เชียงใหม่: กลางเวียงการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๘๗.

[๖๙] องฺ.จตุกฺก.(บาลี) ๒๑/๘๕/๙๕, องฺ.จตุกฺก.(ไทย) ๒๑/๘๕/๑๒๙.

บางคนอยากรู้ว่า เขาจะทำให้ชาติหน้าเป็นสุคติโดยบังคับจิตที่เกิดก่อนจุติจิต ให้เป็นกุศลได้ไหม บางคนก็นิมนต์พระมาสวดเพื่อให้ผู้ที่กำลังจะตายเกิดกุศลจิต อย่างไรก็ตาม ไม่มีใครรู้แน่ว่าผู้นั้นจะเกิดในสุคติ นอกเสียจากว่าผู้นั้นเป็นพระอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่งแล้ว ไม่มีใครบังคับจิตได้เราบังคับความคิดของเราขณะนี้ได้ไหม เมื่อบังคับไม่ได้ เราจะบังคับความคิดก่อนตายได้อย่างไร ไม่มีตัวตนที่ตัดสินให้ชาติหน้าเกิดที่ไหนได้ แม้ว่าจะทำกรรมดีมามาก ก็อาจมีอกุศลกรรมในชาติก่อนๆเป็นปัจจัยให้เกิดในทุคติภูมิในชาติต่อไปได้ เมื่ออกุศลจิตหรือกุศลจิตขณะสุดท้ายดับไปแล้ว จุติจิตก็เกิดแล้วดับไป ปฏิสนธิจิตของชาติต่อไปก็เกิดสืบต่อเริ่มเป็นชาติใหม่ทันที ตราบใดที่ยังมีกิเลส ตราบนั้นก็ยังมีชาติต่อๆ ไปอีก

เพราะเหตุที่ปฏิสนธิจิตทำกิจเกิดขึ้นเป็นขณะแรกในภพใหม่ ชาติหนึ่งๆจึงมีปฏิสนธิจิตดวงเดียวเท่านั้น ไม่มีตัวตนที่ย้ายจากชาติหนึ่งไปสู่ชาติหนึ่ง มีแต่นามธรรมและรูปธรรมเท่านั้นเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ชาตินี้ต่างจาก แต่สืบเนื่องกันโดยชาติก่อนเป็นปัจจัยให้ชาตินี้เกิดขึ้น เพราะเหตุที่ปฏิสนธิจิตเกิดสืบต่อจากจุติจิตของชาติก่อน อุปนิสัยที่สะสมมาในชาติก่อนๆจึงสืบต่อในปฏิสนธิจิต ฉะนั้นอุปนิสัยความโน้มเอียงต่างๆ ในชาตินี้จึงมีชาติก่อนๆเป็นปัจจัย

บุคคลอาจจะดีใจที่ได้เกิดมาถ้าไม่รู้ว่าการเกิดเป็นผลของกรรม ทั้งยังจะต้องเกิดต้องตายอีกตราบเท่าที่ยังมีกรรม การไม่เห็นภัยของการเกิดนั้นเป็นอวิชชา ขณะนี้บุคคลอยู่ในโลกมนุษย์แต่ตราบใดที่ยังไม่ได้บรรลุเป็นพระอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่ง ก็ไม่แน่ว่าบุคคลนั้น จะไม่เกิดในทุคติภูมิในชาติต่อๆไป บุคคลได้ทำทั้งอกุศลกรรมและกุศลกรรมในอดีตอนันตชาติ ใครจะรู้ได้ว่ากรรมใดจะทำให้เกิดปฏิสนธิจิตในชาติต่อไป แม้ว่าบุคคลจะทำกุศลอยู่เนื่องๆ บางคนคิดว่าการเกิดในสวรรค์นั้นเป็นที่น่าปรารถนา แต่เขาหารู้ไม่ว่าชีวิตในสวรรค์นั้นไม่ยั่งยืน เมื่อชีวิตในสวรรค์สิ้นสุด อกุศลกรรมที่ได้ทำมาแล้วนั้นอาจเป็นปัจจัยให้ปฏิสนธิจิตเกิดในทุคติภูมิได้

๓.๑.๕ **จำแนก ภวังคจิต ๑๙ กับ บุคคล ๘ และภูมิ ๓๐ ภูมิ**[๗๐]

บุคคลผู้ได้ฟังธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้า จนได้บรรลุโลกุตตรธรรม ไม่ได้มุ่งถึงบรรพชิตเพียงอย่างเดียว แต่อาจหมายถึงบุคคลผู้เป็นคฤหัสถ์ก็ได้ ซึ่งในที่นี้มุ่งเอาความรู้ธรรมเป็นสำคัญในทางพระพุทธศาสนานั้น ได้จำแนก บุคคลไว้ ๑๒[๗๑] ที่เกิดขึ้นทางปัญจทวาร-มโนทวาร-และมัคควิถีและจิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิ (ภวังคจิต ๑๙) ของบุคคลทั้ง ๑๒ ประเภท เป็นไปใน อบายภูมิ ๔[๗๒]

---

[๗๐] ดูรายละเอียดใน **อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา**, แปลโดย คณะกรรมการแผนกตำรามหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า ๑๘๐-๑๘๔. พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคห และนามรูปวินิจฉัย พร้อมด้วยภาพวิถี**, หน้า ๓๑-๓๕, และ บุญมี เมธางกูร และบุษกร เมธางกูร, **คู่มือการศึกษา พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๒ เจตสิกปรมัตถ์**, หน้า ๓๕.

[๗๑] พระมหาบุญช่วย ปณฺณาวชิโร, **คู่มือการเรียนการสอนปริจเฉทที่ ๔**, (ม.ป.ท., ๒๕๕๘), หน้า ๑๒.

[๗๒] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๗๘๗.

แผนภูมิที่ ๓-๓

แสดง การจำแนก ภวังคจิต ๑๙ กับ บุคคล ๘ และภูมิ ๓๐ ภูมิ[๗๓]

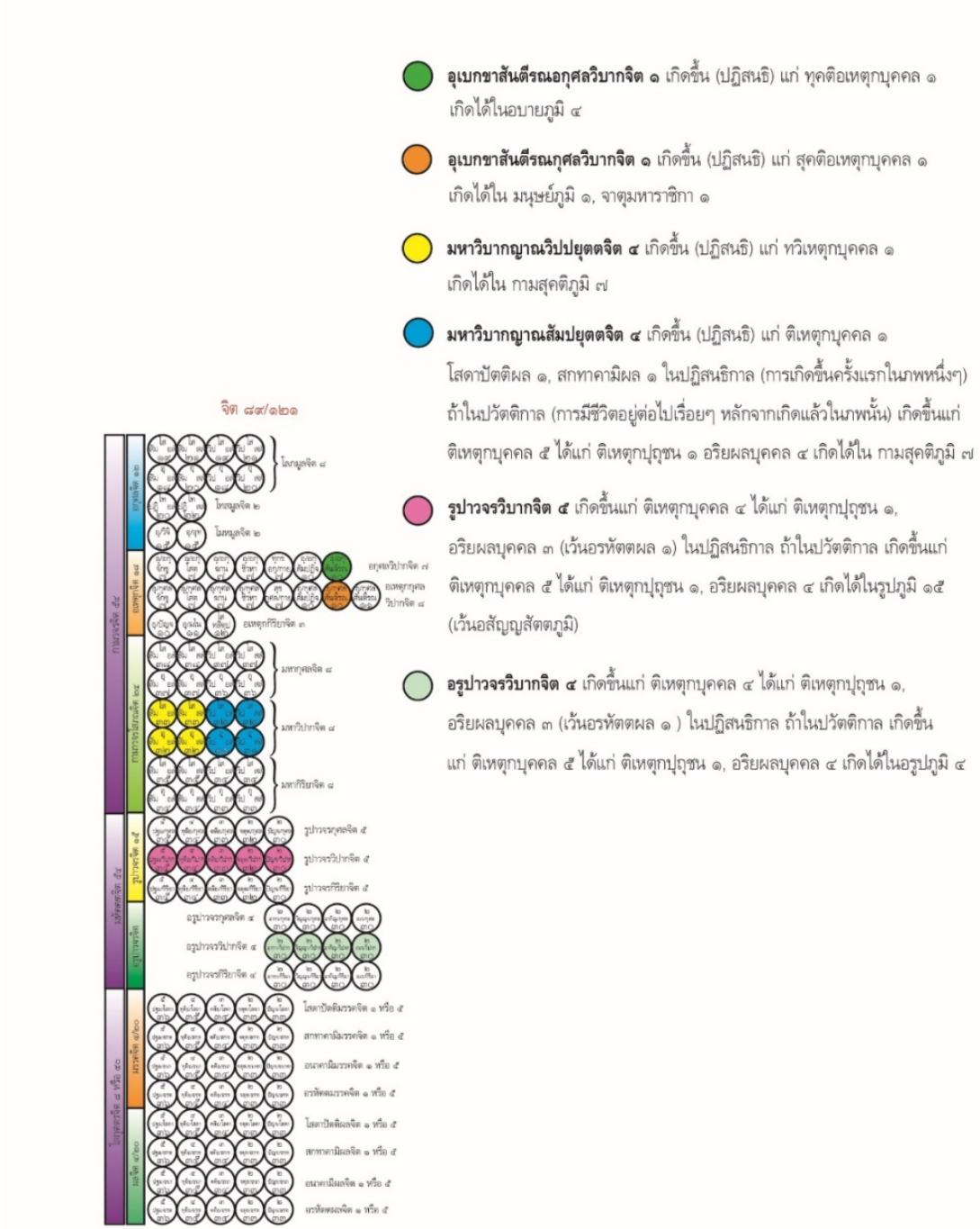

อุเบกขาสันตีรณอกุศลวิบากจิต ๑ เกิดขึ้น (ปฏิสนธิ) แก่ ทุคติอเหตุกบุคคล ๑ เกิดได้ในอบายภูมิ ๔

อุเบกขาสันตีรณกุศลวิบากจิต ๑ เกิดขึ้น (ปฏิสนธิ) แก่ สุคติอเหตุกบุคคล ๑ เกิดได้ใน มนุษย์ภูมิ ๑, จาตุมหาราชิกา ๑

มหาวิบากญาณวิปปยุตตจิต ๔ เกิดขึ้น (ปฏิสนธิ) แก่ ทวิเหตุกบุคคล ๑ เกิดได้ใน กามสุคติภูมิ ๗

มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔ เกิดขึ้น (ปฏิสนธิ) แก่ ติเหตุกบุคคล ๑ โสดาปัตติผล ๑, สกทาคามิผล ๑ ในปฏิสนธิกาล (การเกิดขึ้นครั้งแรกในภพหนึ่งๆ) ถ้าในปวัตติกาล (การมีชีวิตอยู่ต่อไปเรื่อยๆ หลักจากเกิดแล้วในภพนั้น) เกิดขึ้นแก่ ติเหตุกบุคคล ๕ ได้แก่ ติเหตุกปุถุชน ๑ อริยผลบุคคล ๔ เกิดได้ใน กามสุคติภูมิ ๗

รูปาวจรวิบากจิต ๕ เกิดขึ้นแก่ ติเหตุกบุคคล ๔ ได้แก่ ติเหตุกปุถุชน ๑, อริยผลบุคคล ๓ (เว้นอรหัตตผล ๑) ในปฏิสนธิกาล ถ้าในปวัตติกาล เกิดขึ้นแก่ ติเหตุกบุคคล ๕ ได้แก่ ติเหตุกปุถุชน ๑, อริยผลบุคคล ๔ เกิดได้ในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญสัตตภูมิ)

อรูปาวจรวิบากจิต ๔ เกิดขึ้นแก่ ติเหตุกบุคคล ๔ ได้แก่ ติเหตุกปุถุชน ๑, อริยผลบุคคล ๓ (เว้นอรหัตตผล ๑) ในปฏิสนธิกาล ถ้าในปวัตติกาล เกิดขึ้นแก่ ติเหตุกบุคคล ๕ ได้แก่ ติเหตุกปุถุชน ๑, อริยผลบุคคล ๔ เกิดได้ในอรูปภูมิ ๔

---

[๗๓] พิรุณ ฉัตรโสภณพงศ์, “คู่มือนามวิถีและรูปวิถี”, (กรุงเทพมหานคร: อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕) (อัดสำเนา).

(ด้วยอำนาจของอกุศลจิต ๑๑ ดวง เว้นอุทธัจจะ), ภูมิ ๓[๗๔] (ด้วยอำนาจของกุศลจิตและโลกุตตรกุศลจิต[๗๕]) อันได้แก่ กามสุคติภูมิ ๗, รูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญสัตตภูมิ) และอรูปภูมิ ๔ ดูจาก แผนภูมิที่ ๓-๓ แสดง การจำแนก ภวังคจิต ๑๙ กับ บุคคล ๘ (เว้นอริยมรรคบุคคล ๔ เพราะมรรคบุคคลมีมรรคจิตเกิด ๑ ขณะ) และภูมิ ๓๐ ภูมิ[๗๖] (เว้น อสัญญสัตตภูมิ) ดังนี้ คือ

๑) ทุคติอเหตุกบุคคล หมายถึง บุคคลที่เกิดพร้อมด้วยความทุกข์และไม่มีเหตุ เกิดได้ในอบายภูมิ ๔ ได้แก่ สัตว์นรก, เปรต, อสุรกาย และเดรัจฉาน ปฏิสนธิด้วย อุเบกขาสันตีรณอกุศลวิบากจิต ๑

๒) สุคติอเหตุกบุคคล หมายถึง บุคคลที่เกิดพร้อมด้วยความสุขและไม่มีเหตุ เกิดได้ในมนุษย์ภูมิ ๑ จาตุมหาราชิกาภูมิ ๑ (ที่เป็นประเภทพิกลพิการ คือ เป็นบ้า, ใบ้,ตาบอด, หูหนวก, ปัญญาอ่อน ฯลฯ) ปฏิสนธิด้วย อุเบกขาสันตีรณกุศลวิบากจิต ๑และอสัญญสัตตภูมิ ๑ ปฏิสนธิด้วยรูป คือ ชีวิตนวกกลาป ๙ ได้แก่ ชีวิตรูป ๑, อวินิพโภครูป ๘

๓) ทวิเหตุกบุคคล หมายถึง บุคคลที่เกิดพร้อมด้วยเหตุ ๒[๗๗] คือ อโลภเหตุ, อโทสเหตุ เกิดได้ในมนุษย์ภูมิ ๑, เทวดาภูมิ ๖ รวมเรียกว่า กามสุคติภูมิ ๗ ปฏิสนธิด้วย มหาวิบากญาณวิปปยุตตจิต ๔

๔) ติเหตุกปุถุชน หมายถึง บุคคลที่เกิดพร้อมด้วยเหตุ ๓[๗๘] คือ อโลภเหตุ, อโทสเหตุ, อโมหเหตุ เกิดได้ใน กามสุคติภูมิ ๗, รูปภูมิ ๑๐ (เว้น สุทธาวาสภูมิ ๕, อสัญญสัตตภูมิ ๑), อรูปภูมิ ๔ ปฏิสนธิด้วย มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔, รูปาวจรวิบากจิต ๕, อรูปาวจรวิบากจิต ๔

๕) โสดาปัตติมรรคบุคคล หมายถึง บุคคลผู้ออกจากอบายภูมิ[๗๙] และเกิดได้ในกามสุคติภูมิ ๗, รูปภูมิ ๑๐ (เว้น สุทธาวาสภูมิ ๕, อสัญญสัตตภูมิ ๑) ปฏิสนธิด้วย มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔, รูปาวจรวิบากจิต ๕

๖) โสดาปัตติผลบุคคล หมายถึง เกิดได้ใน กามสุคติภูมิ ๗, รูปภูมิ ๑๐ (เว้น สุทธาวาสภูมิ ๕, อสัญญสัตตภูมิ ๑), อรูปภูมิ ๔ ปฏิสนธิด้วย มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔, รูปาวจรวิบากจิต ๕, อรูปาวจรวิบากจิต ๔

๗) สกทาคามิมรรคบุคคล หมายถึง เกิดได้ใน กามสุคติภูมิ ๗, รูปภูมิ ๑๐ (เว้นสุทธาวาสภูมิ ๕, อสัญญสัตตภูมิ ๑), อรูปภูมิ ๔ ปฏิสนธิด้วย มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต๔, รูปาวจรวิบากจิต ๕, อรูปาวจรวิบากจิต ๔

---

[๗๔] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๖๓๐.

[๗๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓๙.

[๗๖] พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหะและนามรูปวินิจฉัยพร้อมด้วยภาพวิถี**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๑.

[๗๗] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๖๓๗.

[๗๘] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓๗.

[๗๙] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘๑.

๘) สกทาคามิผลบุคคล หมายถึง เกิดได้ใน กามสุคติภูมิ ๗, รูปภูมิ ๑๐ (เว้น สุทธาวาสภูมิ ๕, อสัญญสัตตภูมิ ๑), อรูปภูมิ ๔ ปฏิสนธิด้วย มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔, รูปาวจรวิบากจิต ๕, อรูปาวจรวิบากจิต ๔

๙) อนาคามิมรรคบุคคล หมายถึง เกิดได้ใน กามสุคติภูมิ ๗, รูปภูมิ ๑๐ (เว้น สุทธาวาสภูมิ ๕, อสัญญสัตตภูมิ ๑), อรูปภูมิ ๔ ปฏิสนธิด้วย มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔, รูปาวจรวิบากจิต ๕, อรูปาวจรวิบากจิต ๔

๑๐) อนาคามิผลบุคคล หมายถึง เกิดได้ใน กามสุคติภูมิ ๗, รูปภูมิ ๑๕ (อสัญญสัตตภูมิ ๑), อรูปภูมิ ๔ ปฏิสนธิด้วย มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔,รูปาวจรวิบากจิต ๕, อรูปาวจรวิบากจิต ๔

๑๑) อรหัตตมรรคบุคคล หมายถึง เกิดได้ใน กามสุคติภูมิ ๗, รูปภูมิ ๑๕ (อสัญญสัตตภูมิ ๑), อรูปภูมิ ๔ ปฏิสนธิด้วย มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔, รูปาวจรวิบากจิต ๕, อรูปาวจรวิบากจิต ๔

๑๒) อรหัตตผลบุคคล หมายถึง เกิดได้ใน กามสุคติภูมิ ๗, รูปภูมิ ๑๕ (อสัญญสัตตภูมิ ๑), อรูปภูมิ ๔ ปฏิสนธิด้วย มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔, รูปาวจรวิบากจิต ๕, อรูปาวจรวิบากจิต ๔

๓.๑.๖ **กามชวนะ ๒๙ และภวังคจิต ๑๙ โดยบุคคลและภูมิ**[๘๐]

ขณะที่ได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้โผฏฐัพพะทางกาย หรือรู้อารมณ์ทางใจ ไม่ใช่มีจิตแต่เพียงดวงเดียวที่รู้อารมณ์ทางทวารนั้นๆ แต่วิถีจิตต่างๆ เกิดสืบต่อรู้อารมณ์เดียวกันนั้น เมื่อรูปกระทบทวารใดทวารหนึ่ง ก็มีจิตหลายดวงเกิดขึ้นรู้รูปนั้นสืบต่อกัน เมื่อวิถีจิตทางทวารนั้นดับหมดแล้วมโนทวารวิถีจิตก็เกิดขึ้นรู้รูปนั้นอีก ปัญจทวารวิถีและมโนทวารวิถีเกิดดับสืบต่อกันตลอดเวลา

เราอาจไม่รู้ว่าอกุศลจิตหรือกุศลจิตเกิดขึ้นทางปัญจทวารและมโนทวาร ความไม่รู้ที่ได้สะสมมาทำให้เราไม่รู้ชัดในอกุศลจิตและกุศลจิต และไม่รู้กิเลสที่ละเอียดกว่านั้น

จิตขณะแรกๆที่รู้อารมณ์ทางปัญจทวารนั้นไม่ใช่กุศลจิตหรืออกุศลจิต แต่เป็นกิริยาจิตและวิบากจิต[๘๑] ปัญจทวาราวัชชนจิต เป็นอเหตุกกิริยาจิต (กิริยาจิตที่ไม่ประกอบด้วยโสภณเหตุหรืออกุศลเหตุ) เมื่อปัญจทวาราวัชชนจิตดับลง ทวิปัญจวิญญาณดวงหนึ่งก็เกิดสืบต่อ (ปัญจวิญญาณ ๕ คู่คือ เห็น ได้ยิน เป็นต้น) ทวิปัญจวิญญาณเป็นอเหตุกวิบาก ต่อจากทวิปัญจวิญญาณ ก็มีอเหตุกวิบากจิต ๒ ดวงเกิดสืบต่อคือ สัมปฏิจฉนจิต ซึ่งรับอารมณ์ และสันตีรณจิต ซึ่งพิจารณาอารมณ์ โวฏฐัพพนจิตซึ่งเป็นอเหตุกกิริยาจิตเกิดต่อจากสันตีรณจิต โวฏฐัพพนจิตตัดสินอารมณ์ ต่อจากโวฏฐัพพนจิตก็เป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิต จิตของพระอรหันต์ที่เกิดสืบต่อโวฏฐัพพนจิตจะไม่เป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิต แต่เป็นกิริยาจิต เมื่อปัญจทวารวิถีจิตดับไปแล้ว มโนทวารวิถีจิตก็เกิดขึ้นรู้อารมณ์เดียวกันนั้น โดยมีภวังคจิตเกิดคั่นก่อน แล้วมโนทวาราวัชชนจิต จึงเกิดทำกิจนึกถึงอารมณ์ทางมโนทวาร เมื่อมโนทวาราวัชชนจิตดับไปแล้ว สำหรับผู้ที่ไม่ใช่พระอรหันต์ กุศลจิตหรืออกุศลจิตก็เกิดต่อ มโนทวาราวัชชนจิตไม่ใช่กุศลไม่ใช่อกุศล แต่เป็นอเหตุกกิริยาจิต

---

[๘๐] บุญมี เมธางกูร และบุษกร เมธางกูร, **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง, ๒๕๔๕), หน้า ๓๕.

[๘๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒.

เพราะจิตเกิดดับรวดเร็วมากจึงยากที่จะรู้ว่าจิตที่เกิดขึ้นนั้นต่างกัน บ่อยทีเดียวที่เราไม่รู้ว่าขณะใดเป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิต เช่น หลังจากเห็นแล้ว อาจไม่รู้ว่าพอใจหรือไม่พอใจสิ่งที่เห็น หรือว่าไม่รู้สภาพธรรมขณะนั้น ถ้าศึกษาธรรมเราก็จะรู้ถึงกิเลสที่ละเอียดขึ้น การไม่รู้จักอกุศลย่อมเป็นโทษภัย เมื่อไม่รู้ว่าอกุศลจิตเกิดก็ย่อมสะสมอกุศลมากขึ้น

กุศลจิตหรืออกุศลจิตเกิดขึ้นกระทำ ชวนกิจ คือ แล่นไปในอารมณ์ ทางปัญจทวารวิถีนั้น โวฏฐัพพนจิตตัดสินอารมณ์แล้ว ชวนจิตจึงเกิด และทางมโนทวารวิถี มโนทวาราวัชชนจิตรับรู้อารมณ์แล้ว ชวนจิตจึงเกิด ฉะนั้น กุศลจิตหรืออกุศลจิตซึ่งเกิดต่อจึงมีกิจเดียวเท่านั้นคือ “แล่นไป”ในอารมณ์ตามปกติแล้ว จิตที่ทำชวนกิจเกิดดับสืบต่อกัน ๗ ขณะ (ชวนจิต ๗ ดวงในอาวัชชนวิถี[๘๒]) ถ้าชวนจิตขณะแรกเป็นกุศล ชวนจิตที่เกิดสืบต่อ ๖ ขณะก็เป็นกุศล ซึ่งจากนี้ไปจะได้ทำความเข้าใจเกี่ยวกับชวนนิยม กามชวนะ และอัปปนาชวนะ ดังนี้ คือ

ชวนนิยม[๘๓] แปลว่า ข้อจำกัดอันแน่นอนของชวนะ มีความหมายในที่นี้ว่า ชวนจิตอย่างใดมีจำกัดว่าเกิดได้กี่ขณะ ท่านกล่าวว่ากามชวนะเกิดเพียง ๗ ขณะ มัคคชวนะ อภิญญาชวนะเกิดเพียงขณะเดียว ชวนะที่เหลือนอกจากนี้ แม้หลายๆ ขณะก็เกิดได้ ส่วนชวนะจิต ๕๕ หรือ ๘๗ ดวงนั้นประกอบด้วย กามชวนะ ๒๙ ดวง และอัปปนาชวนะ ๒๖ หรือ ๕๘ ดวง

จิตที่ทำหน้าที่ชวนกิจ มี ๕๕ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ ดวง (โลภมูลจิต ๘ ดวง โทสมูลจิต๒ ดวง และโมหมูลจิต ๒ ดวง) กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง (มหากุศลจิต) และมหากิริยาจิต ๘ ดวงของพระอรหันต์ (กิริยาจิตซึ่งไม่ใช่อเหตุกะแต่ประกอบด้วยโสภณเหตุ) พระอรหันต์มีมหากิริยาจิตแทนมหากุศลจิต เพราะพระอรหันต์ไม่ได้สะสมกรรมอีกต่อไป มหากิริยาจิตเป็นกามภูมิซึ่งไม่ใช่ฌานจิตหรือ โลกุตตรจิต พระอรหันต์มีกามาวจรจิต ท่านเห็น ท่านได้ยิน หรือ คิดเรื่องปัญจารมณ์ แต่ไม่ว่าพระอรหันต์รู้อารมณ์ใดก็ตาม กุศลจิตหรืออกุศลจิตก็ไม่เกิด พระอรหันต์มี อเหตุกกิริยาจิต ที่ทำชวนกิจด้วย คือ หสิตุปปาทจิต ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อพระอรหันต์แย้มยิ้ม

สำหรับผู้ที่บรรลุรูปฌาน ก็มีรูปาวจรกุศลจิตได้ ๕ ดวง เพราะรูปฌานมี ๕ ขั้นพระอรหันต์ที่บรรลุรูปฌาน ก็มีรูปาวจรกิริยาจิตได้ ๕ ดวง ซึ่งทำชวนกิจ

สำหรับผู้ที่บรรลุอรูปฌาน ก็มี อรูปาวจรกุศลจิตได้ ๔ ดวง เพราะอรูปฌานมี ๔ ขั้นพระอรหันต์ที่บรรลุอรูปฌานก็มี อรูปาวจรกิริยาจิตได้ ๔ ดวง ซึ่งทำชวนกิจ

ผู้ที่รู้แจ้งพระนิพพานมีโลกุตตรจิต โลกุตตรจิตมี ๘ ดวง เป็นมัคคจิต ๔ ดวงและ ผลจิต ๔ดวง (โลกุตตรจิตจัดเป็น ๔ คู่ เพราะการประจักษ์แจ้งพระนิพพานมี ๔ ขั้น) วิบากจิตภูมิอื่นๆ ทำชวนกิจไม่ได้ แต่โลกุตตรวิบากจิตทำชวนกิจได้ ฉะนั้น โลกุตตรจิตทั้ง ๘ ดวง จึงทำชวนกิจสรุปจิต ๕๕ ดวงที่ทำชวนกิจ คือ

โลภมูลจิต	๘ ดวง
โทสมูลจิต	๒ ดวง
โมหมูลจิต	๒ ดวง

---

[๘๒] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๓๒๒.

[๘๓] พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหะ และนามรูปวินิจฉัยพร้อมด้วยภาพวิถี**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๙.

มหากุศลจิต	๘ ดวง (กามาวจรกุศลจิต)
มหากิริยาจิต	๘ ดวง
หสิตุปปาทจิต	๑ ดวง (อเหตุกกิริยาจิตซึ่งเกิดเมื่อพระอรหันต์แย้มยิ้ม)
รูปาวจรกุศลจิต	๕ ดวง (รูปฌานจิต)
รูปาวจรกิริยาจิต	๕ ดวง (รูปฌานจิตของพระอรหันต์)
อรูปาวจรกุศลจิต	๔ ดวง (อรูปฌานจิต)
อรูปาวจรกิริยาจิต	๔ ดวง (อรูปฌานจิตของพระอรหันต์)
มัคคจิต	๔ ดวง (โลกุตตรกุศลจิต)
ผลจิต	๔ ดวง (โลกุตตรวิบากจิต)

เป็นประโยชน์ที่จะรู้ว่าไม่ใช่อกุศลจิตเพียงขณะเดียวเท่านั้น ที่เกิดขึ้นรู้อารมณ์หนึ่งๆ แต่วาระหนึ่งๆ มีอกุศลจิตเกิดสืบต่อกันถึง ๗ ขณะ และอกุศลจิตยังเกิดสืบต่ออีกหลายวาระ แต่ละครั้งที่ความไม่พอใจเกิดขึ้น วิถีจิตหลายวาระเกิดขึ้นรู้อารมณ์นั้น และในแต่ละวาระนั้นก็มีอกุศลชวนจิตเกิด ๗ ขณะ อกุศลจิตจึงเกิดขึ้นมากมายเมื่อเรายินดียินร้ายในสิ่งหนึ่งสิ่งใด

ไม่มีตัวตนที่บังคับไม่ให้อกุศลจิตเกิดได้ เมื่อโวฏฐัพพนจิตตัดสินอารมณ์ทางปัญจทวารวิถีแล้ว อกุศลจิตก็เกิด เมื่อมโนทวาราวัชชนจิตรับรู้อารมณ์ทางมโนทวารแล้วอกุศลจิตก็เกิด เมื่อชวนจิตขณะแรกเกิดแล้ว ชวนจิตขณะต่อๆไปก็ต้องเกิดสืบต่อ ชวนจิตขณะแรกเป็นปัจจัยให้ชวนจิตขณะที่สองเกิดต่อ ชวนจิตขณะที่สองเป็นปัจจัยให้ชวนจิตขณะที่สามเกิดต่อ ชวนจิตขณะที่ ๓-๔-๕-๖ ก็เช่นเดียวกัน

วาระวิถีที่มีกุศลชวนจิตและวาระวิถีที่มีอกุศลชวนจิตเกิดดับสลับกันได้อย่างรวดเร็ว เช่น คนที่ตั้งใจจะถวายอาหารแก่พระภิกษุสงฆ์ เมื่อซื้อของที่จะทำอาหารถวายพระภิกษุมาแล้ว ก็เกิดคิดว่าของที่ซื้อมาออกจะแพงไป ขณะนั้นอาจจะเป็นจิตประกอบด้วยความตระหนี่ ชวนจิตก็เป็นอกุศล จะเห็นได้ว่ากิเลสที่สะสมไว้อาจปรากฏในเวลาใดก็ได้เมื่อมีเหตุปัจจัย ถึงแม้ว่ามีเจตนาที่จะทำกุศลก็ตาม

จิตสะสมกุศลหรืออกุศลในขณะที่เป็นชวนจิต บังคับชวนจิตไม่ได้ แต่การรู้ปัจจัยที่ทำให้กุศลจิตเกิดจะทำให้อกุศลจิตเกิดน้อยลง

กามชวนะ คือ จิตที่ยังเป็นไปในกามซึ่งทำกิจชวนะ (พระพุทธโฆษาจารย์แสดงไว้ในอัฏฐ-สาลินีอรรถกถา[๘๔] ว่าเป็นทวารแห่งมโนกรรม คือ จิตที่เป็นกุศลและอกุศลที่มีในภูมิ ๓ รวม ๒๙ ดวง กล่าวคือ มโนกรรมเป็นเจตนาที่ปรากฏทางมโนทวาร) หมายถึง กามาวจรจิต ๒๙ ดวง[๘๕] ซึ่งทำกิจ

---

[๘๔] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๓๓๔.

[๘๕] ที่มาของ **กามชวนะ ๒๙ ดวง** มาจากพระบาลีว่า

ปญฺจวีส ปริตฺตมฺหิ ฉ จิตฺตานิ มหคฺคเต
เอกวีสติ โวหาเร อฏฺฐ นิพฺพานโคจเร ฯ
วีสานุตฺตรมุตฺตมฺหิ อคฺคมคฺคผลุชฺฌิเต
ปญฺจ สพฺพตฺถ ฉจฺเจติ สตฺตธา ตตฺถ สงฺคโห ฯ

ดูรายละเอียดใน พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๖), หน้า ๔๔.

แผนภูมิที่ ๓-๔

แสดง กามชวนะ ๒๙ และภวังคจิต ๑๙ โดย บุคคลและภูมิ

(ทิฏฐิคตสัมปยุตตชวนะ ๔, วิจิกิจฉาสัมปยุตตชวนะ ๑, ทิฏฐิคตวิปปยุตตชวนะ ๔, อุทธัจจสัมปยุตตชวนะ ๑, โทสชวนะ ๒)

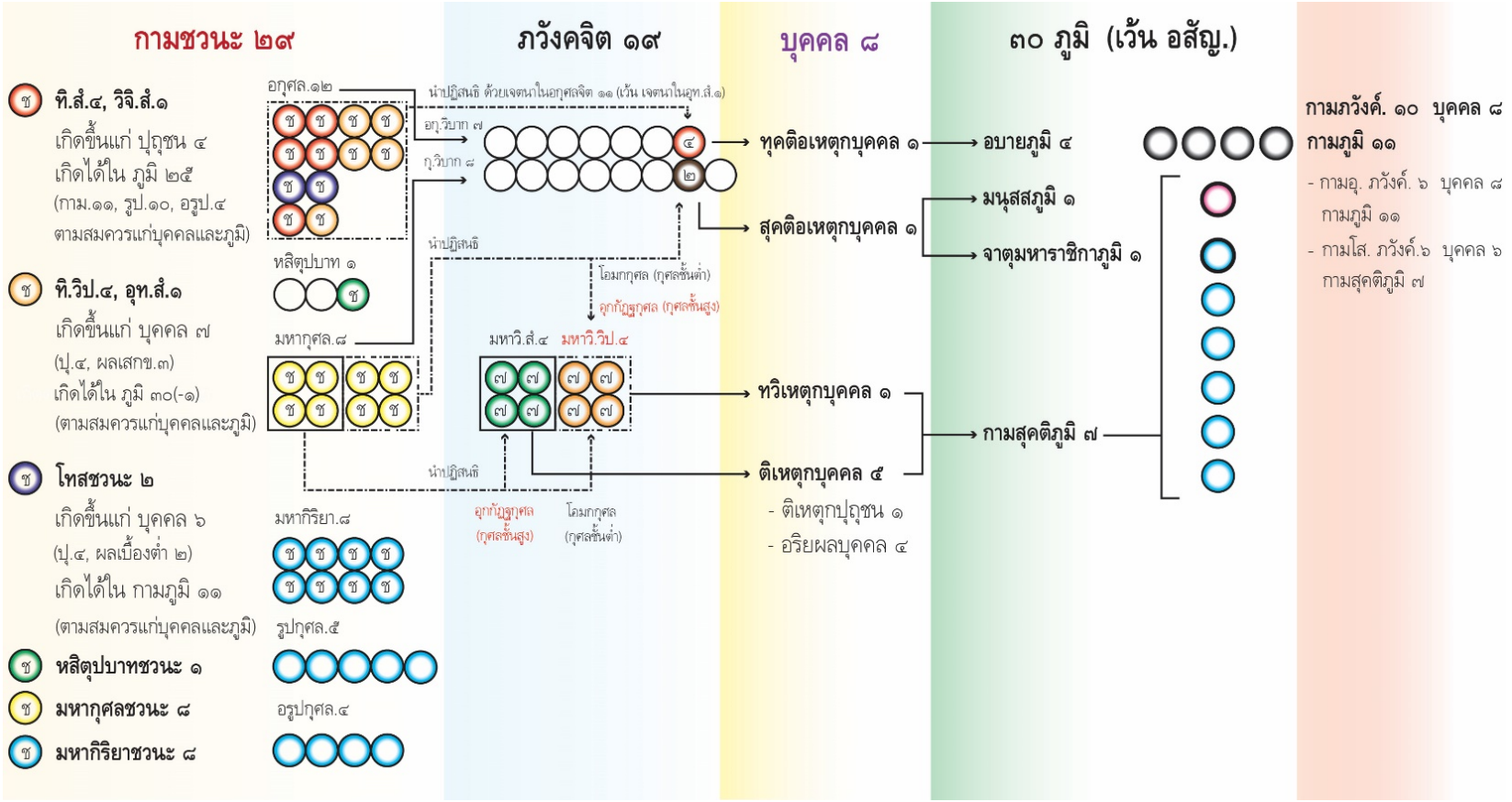

แผนภูมิที่ ๓-๔ (ต่อ)
แสดง กามชวนะ ๒๙ และภังคจิต ๑๙ โดย บุคคลและภูมิ
(หสิตุปปาทจิต ๑, มหากุศลจิต ๘, มหากิริยาจิต ๘)

ชวนะ คือ แล่นไปในอารมณ์โดยความเป็นกุศล หรืออกุศล หรือกิริยาจิตของพระอรหันต์ ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ ดวง, หสิตุปปาทจิต ๑ ดวง, มหากุศลจิต ๘ ดวง และมหากิริยาจิต ๘ ดวง

อัปปนาชวนะ คือ จิตที่ถึงความแนบแน่นซึ่งทำกิจชวนะ หมายถึง อัปปนาชวนะ ๒๖ ดวง ซึ่งทำชวนกิจ ได้แก่ รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ดวง อรูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ ดวง และมรรคจิต ๔ ดวง ผลจิต ๔ ดวง (มหัคคตกุศลจิต ๙ ดวง มหัคคตกิริยาจิต ๙ ดวง และโลกุตตรจิต ๘ ดวง) ซึ่งมหัคคตวิบากจิต ๙ ดวง ทำกิจปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติเท่านั้น

สรุปได้ว่า โดยสภาวะแล้วกุศลวิบากย่อมรับเฉพาะอิฏฐารมณ์คืออารมณ์ที่ดี และอกุศลวิบากย่อมรับเฉพาะอนิฏฐารมณ์คืออารมณ์ที่ไม่ดี เป็นไปโดยเที่ยงแท้แน่นอน ไม่ผันแปรเป็นอย่างอื่นไปได้ แต่ชวนจิตที่เป็นกุศลชวนะหรืออกุศลชวนะ ขึ้นอยู่กับโยนิโสมนสิการ หรือ อโยนิโสมนสิการของบุคคลเป็นสำคัญ บางครั้งรับอิฏฐารมณ์คืออารมณ์ที่ดี แต่ชวนจิตอาจเป็นอกุศลชวนะก็เป็นได้ หรือรับอนิฏฐารมณ์คืออารมณ์ที่ไม่ดี แต่ชวนจิตกลับเป็นกุศลชวนะ

จากแผนภูมิที่ ๓-๔ แสดง กามชวนะ ๒๙[๘๖] และภวังคจิต ๑๙[๘๗] โดย บุคคล[๘๘]และภูมิ อธิบายได้ดังนี้ คือ

ก. ในกามภูมิ กามวิถี อติมหันตารมณ์ (อารมณ์ที่มีขณะจิตเกิดได้มากที่สุด) ตทาลัมพณวาระย่อมเกิดได้ในบุคคล คือ:-

๑. ในทุคติอเหตุกบุคคล

ภวังคจิต	ได้แก่ อุเบกขาสันตีรณอกุศลวิบาก ๑
ชวนจิต	ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒, มหากุศลจิต ๘ รวมชวนจิต ๒๐ ดวง
ตทาลัมพณจิต	ได้แก่ สันตีรณจิต ๓

๒-๓. ในสุคติอเหตุกบุคคล และทวิเหตุกบุคคล

ภวังคจิต	ภวังคจิตของสุคติอเหตุกบุคคล ได้แก่ อุเบกขาสันตีรณกุศลวิบาก ๑ และภวังคจิตของทวิเหตุกบุคคล ได้แก่ มหาวิบากญาณวิปปยุตตจิต ๔ ดวง
ชวนจิต	ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒, มหากุศลจิต ๘ รวมชวนจิต ๒๐ ดวง
ตทาลัมพณจิต	ได้แก่ สันตีรณจิต ๓ และมหาวิบากญาณวิปปยุตตจิต ๔ ตามสมควร รวมได้ ๗ ดวง

๔. ในติเหตุกปุถุชน

ภวังคจิต	ได้แก่ มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔
ชวนจิต	ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒, มหากุศลจิต ๘ รวมชวนจิต ๒๐ ดวง
ตทาลัมพณจิต	ได้แก่ ตทาลัมพณจิต ๑๑ คือ สันตีรณจิต ๓ มหาวิบากจิต ๘

๕-๖. ในโสดาบันบุคคล และสกทาคามิบุคคล

ภวังคจิต	ได้แก่ มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔
ชวนจิต	ได้แก่ จิต ๑๕ ดวง คือ อกุศลจิต ๗ (เว้นทิฏฐิสัมปยุตตจิต ๔, วิจิกิจฉา ๑) มหากุศลจิต ๘
ตทาลัมพณจิต	ได้แก่ ตทาลัมพณจิต ๑๑ คือ สันตีรณจิต ๓ มหาวิบากจิต ๘

๗. ในอนาคามิบุคคล

---

[๘๖] บุญมี เมธางกูร และบุษกร เมธางกูร, **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคห-วิภาค**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง, ๒๕๔๕), หน้า ๕๐.

[๘๗] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๙.

[๘๘] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๖๙๗.

ภวังคจิต ได้แก่ มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔
ชวนจิต ได้แก่ จิต ๑๓ ดวง คือ ทิฏฐิวิปปยุตตจิต ๔, อุทธัจจสัมปยุตตจิต ๑, มหากุศลจิต ๘
ตทาลัมพณจิต ได้แก่ ตทาลัมพณจิต ๑๑ คือ สันตีรณจิต ๓ มหาวิบากจิต ๘

๘. ในอรหัตตบุคคล
ภวังคจิต ได้แก่ มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔
ชวนจิต ได้แก่ จิต ๙ ดวง คือ มหากิริยาจิต ๘, หสิตุปปาทจิต ๑
ตทาลัมพณจิต ได้แก่ ตทาลัมพณจิต ๑๑ คือ สันตีรณจิต ๓ มหาวิบากจิต ๘

ข. ในรูปภูมิ อติมหันตารมณ์ ตทาลัมพณวาระเกิดไม่ได้ คงเกิดได้แต่ มหันตารมณ์วิถี ชวนวาระเฉพาะจักขุทวารวิถี และโสตทวารวิถี เท่านั้น คือ:-

ภวังคจิต ได้แก่ รูปาวจรวิบากจิต ๕ ตามสมควร
ชวนจิต โทสชวนะ เกิดไม่ได้, อกุศลจิตเกิดได้ ๑๐, มหากุศลจิต ๘
ชวนะอื่นๆ ที่เกิดกับพระอริยบุคคลในภูมินี้เกิดได้เช่นเดียวกับที่เกิดในกามภูมิ

ค. ในอรูปภูมิ วิถีจิตที่เป็นปัญจทวารวิถีเกิดไม่ได้ เพราะไม่มีวัตถุในการรับรูปารมณ์ ฉะนั้น วิสยัปปวัตติทางปัญจทวารจึงไม่เกิดในภูมินี้ คือไม่มีทั้ง อติมหันตารมณ์ ตทาลัมพณวาระ, มหันตารมณ์ ชวนวาระ, ปริตตารมณ์ โวฏฐัพพนวาระ, อติปริตตารมณ์ โมฆวาระ[๘๙]

สรุปว่า ปัญจทวารวิถี คือกามวิถีที่เกิดทางปัญจทวาร เกิดได้เฉพาะกามภูมิ และรูปภูมิ ตามสมควร และเมื่อพิจารณาปัญจทวารวิถี ดังกล่าว สามารถเกิดภวังคจิตได้ ๑๕ ดวง คืออุเบกขาสันตีรณะ ๒, มหาวิบาก ๘ และรูปาวจรวิบาก ๕ ส่วนในอรูปภูมินั้น ปัญจทวารวิถีเกิดไม่ได้ เกิดได้แต่มโนทวารกามวิถี คือกามวิถีที่เกิดทางมโนทวาร เกิดได้ทั้งกามภูมิ, รูปภูมิ และอรูปภูมิ ซึ่งเมื่อพิจารณาในมโนทวารกามวิถี ดังกล่าว สามารถเกิดภวังคจิตได้ ๑๙ ดวง โดยเพิ่มอรูปวิบาก ๔

ส่วนในการละอกุศลจิตเหล่านั้น คือ โสดาปัตติมรรคละอกุศลจิต ๕ ดวง ได้แก่ทิฏฐิสัมปยุตตจิต ๔, วิจิกิจฉา ๑ ส่วนสกทาคามิมรรคละอกุศลจิต ๖ ดวง ได้แก่ ทิฏฐิวิปปยุตตจิต ๔, โทสมูลจิต ๒ (โดยละพยาบาทอย่างหยาบให้บางลงเรียก **ตนุกรณ**[๙๐]) อนาคามิมรรคละอกุศลจิต ๖ ดวง ได้แก่ ทิฏฐิวิปปยุตตจิต ๔, โทสมูลจิต ๒ (ละพยาบาทอย่างละเอียด) และอรหัตตมรรคละอกุศลจิต ๕ ดวง ได้แก่ ทิฏฐิวิปปยุตตจิต ๔, อุทธัจจะ ๑[๙๑]

---

[๘๙] พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหะและนามรูปวินิจฉัยพร้อมด้วยภาพวิถี** ,พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๓), หน้า ๕๗.

[๙๐] พันตรี ป. หลงสมบุญ, (ประยุทธ์ หลงสมบุญ), **พจนานุกรม มคธ-ไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ร้านเรืองปัญญา, ๒๕๔๐), หน้า ๒๙๘.

[๙๑] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๖๗๘-๖๗๙.

๓.๑.๗ ตทารัมมณจิต ๑๑ ดวง ในฐานะวิบากจิต

ผู้วิจัยได้กล่าวไปแล้วในหัวข้อที่ ๓.๑.๑ ว่าด้วยเรื่อง อายุของจิตพร้อมด้วยเจตสิกและรูป ว่า รูปหนึ่งมีอายุนานเท่ากับจิต ๑๗ ขณะ ถ้ารูปซึ่งกระทบปสาทเกิดในขณะเดียวกันกับอตีตภวังค์ เมื่อชวนจิตที่ ๗ ดับไปแล้วรูปก็ยังไม่ดับ จิตเกิดดับไปเพียง ๑๕ ดวงเท่านั้นตั้งแต่อตีตภวังค์ ฉะนั้นจึง ยังมีวิถีจิตอีก ๒ ดวงที่จะรู้อารมณ์นั้นได้อีก หลังจากที่ชวนจิตดับแล้ว วิบากจิต ๒ ดวงเกิดขึ้นรู้อารมณ์ จิต ๒ ดวงนี้ก็คือ ตทารมณ์[๙๒] หรือ ตทาลัมพนจิต ซึ่งทำตทาลัมพนกิจ คือ กิจรับอารมณ์ต่อจากชวน จิต โดยพยัญชนะ ตทาลัมพนะ[๙๓] แปลว่า อารมณ์นั้น เมื่อตทาลัมพนจิตดับแล้ว ปัญจทวารวิถีก็เกิด ครบทุกวิถี ถ้ารูปที่กระทบปสาทเกิดก่อนอตีตภวังค์ วิถีจิตก็เกิดไม่ครบทุกวิถี เพราะว่ารูปดับก่อน ตทาลัมพนจิตจึงเกิดไม่ได้[๙๔]

ตัวอย่างของตทารมณ์นั้นได้แก่อุปมาเหมือนเรือขวางลำในแม่น้ำกระแสเชี่ยวไปอยู่ กระแสน้ำก็ขาดช่วงติดตามเรือไปสู่ที่หน่อยหนึ่งแล้วก็ไปตามสมควรแก่กระแสนั่นแหละ ฉันใด ข้อนี้ก็ ฉันนั้นเหมือนกัน คือเมื่ออารมณ์มีกำลังทำให้พอใจอยู่มาปรากฏชัดทางทวาร ๖ (มโนทวาราวัชชนจิต) แล้ว ชวนจิตย่อมแล่นไป เมื่อชวนจิตแล่นไปแล้วก็เป็นโอกาสของภวังค์ แต่โสมนัสสันตีรณจิตนี้ไม่ให้ โอกาสแก่ภวังค์ จึงรับอารมณ์ที่ชวนจิตรับแล้วก็เป็นไปหนึ่งหรือสองวาระจิตแล้วหยั่งลงสู่ภวังค์[๙๕]

ดังนั้น เฉพาะกามวิถีเท่านั้นที่อารมณ์หรือกรรมวิบากอันเป็นปัจจัยให้ตทาลัมพนจิตเกิด ต่อจากชวนจิต แต่ตทาลัมพนจิตจะไม่เกิดขึ้นในกรณีที่ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ได้แสดงไว้ในอัฏฐสาลินี อรรถกถาว่า “คัมภีร์ปัฏฐานนั้นได้ปฏิเสธตทาลัมพนจิตไว้ เมื่อชวนจิตปรารภมหัคคตธรรม”[๙๖] ซึ่งคำ กล่าวของท่านนั้นแสดงให้ทราบว่า ตทาลัมพนจิตย่อมเกิดขึ้นเมื่อมีกามชวนจิต กามาวจรสัตว์และกาม อารมณ์ ไม่เกิดขึ้นในมหัคคตอารมณ์ ก็เพราะว่าผู้ที่เกิดในรูปาวจรภูมิ ซึ่งมีกามอารมณ์น้อยกว่าและ สำหรับผู้ที่เกิดใน อรูปาวจรภูมิ ซึ่งไม่มีกามอารมณ์เลยนั้น ไม่มีตทาลัมพนจิต [การเกิดในรูปพรหมภูมิ เป็นผลของรูปาวจรกุศลจิต (รูปฌานจิต) และการเกิดในอรูปพรหมภูมิเป็นผลของอรูปาวจรกุศลจิต (อรูปฌานจิต)]

ตทาลัมพนจิตไม่ได้รู้อารมณ์เฉพาะทางปัญจทวารเท่านั้น แต่รู้ทางมโนทวารได้ด้วย ทางปัญจทวารวิถี ตทาลัมพนจิตจะเกิดก็ต่อเมื่ออารมณ์ยังไม่ดับ ถ้าตทาลัมพนจิตเกิดทางปัญจทวาร วิถีแล้วมโนทวารวิถีที่เกิดต่อจากปัญจทวารวิถีนั้น ก็มีตทาลัมพนจิตเกิดด้วย

---

[๙๒] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๗๔๐.

[๙๓] พระอนุรุทธเถระ และพระสุมังคลสามีเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา**, แปลโดยคณะกรรมการแผนกตำรามหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า ๑๖๑.

[๙๔] นีน่า วัน กอร์คอม, **พระอภิธรรมในชีวิตประจำวัน**, แปลโดย ดวงเดือน บารมีธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (ม.ป.ท., ๒๕๕๕), หน้า ๑๔๑.

[๙๕] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๗๔๐-๗๔๑.

[๙๖] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๖๓.

ตทาลัมพนจิตเป็นวิบากจิต[๙๗] ซึ่งสามารถรู้อารมณ์ได้ทั้ง ๖ ทวาร ถ้าอารมณ์นั้นเป็นรูปารมณ์ (สิ่งที่ปรากฏทางตา) จิตรู้อารมณ์ทางจักขุทวาร ตทาลัมพนจิตก็เป็นจักขุทวารวิถี คือรู้อารมณ์นั้นทางตา ตทาลัมพนจิตทางมโนทวารวิถี ที่เกิดต่อจากจักขุทวารวิถีนั้นก็รู้อารมณ์ทางมโน-ทวาร ถ้าอารมณ์ที่กระทบทางปัญจทวารเป็นอารมณ์ที่ไม่น่ายินดี วิบากจิตที่เกิดทางทวารนั้นทุกดวง รวมทั้ง ตทาลัมพนจิตด้วย (ถ้าตทาลัมพนจิตเกิด) ก็เป็นอกุศลวิบาก ตทาลัมพนจิตทางมโนทวารซึ่งเกิดต่อจากปัญจทวารวิถีนั้นก็เป็นอกุศลวิบากด้วย ถ้าอารมณ์ที่กระทบปัญจทวารเป็นอารมณ์ที่น่ายินดี วิบากจิตทุกดวงที่เกิดทางทวารนั้นรวมทั้งตทาลัมพนจิตด้วยก็เป็นกุศลวิบาก ตทาลัมพนจิตทางมโนทวารวิถีซึ่งเกิดต่อจากปัญจทวารก็เป็นกุศลวิบากเช่นเดียวกัน

จิตที่ทำกิจตทาลัมพนะมี ๑๑ ดวง[๙๘] คือ อเหตุกวิบากจิต ๓ ดวง (ไม่ประกอบด้วยเหตุ) ได้แก่ สันตีรณจิต ๓ ดวงและสเหตุกวิบากจิต ๘ ดวง (ประกอบด้วยโสภณเหตุ) ได้แก่ มหาวิบากจิต ๘ ดวง

ถ้าตทาลัมพนจิตเป็นอเหตุกสันตีรณจิต ก็ทำกิจตทาลัมพนะ ดังที่ทราบแล้วว่า สันตีรณจิตซึ่งเป็นอเหตุกวิบากจิตสามารถทำกิจได้มากกว่าหนึ่งกิจ สันตีรณจิตทำสันตีรณกิจ คือ พิจารณาอารมณ์ทางปัญจทวารวิถีสืบต่อจากสัมปฏิจฉันนจิต นอกจากทำสันตีรณกิจแล้ว สันตีรณจิตยังทำปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ จุติกิจ และตทาลัมพนกิจได้ด้วย

เหตุผลการเกิดขึ้นของตทาลัมพนจิต ๒ ขณะ มีดังนี้คือ

๑. เกี่ยวกับกำลังของชวนะ

๒. เกี่ยวกับความเร็วของจิต

ตามธรรมดาเมื่อวิถีจิตยังไม่เกิดขึ้น ภวังคจิตก็เกิดขึ้นเรื่อยๆเสมอไป ประดุจกระแสน้ำที่ไหลลงมาจากที่สูง แต่ถ้าเวลาใดวิถีจิตเกิดขึ้น เวลานั้นกระแสภวังค์ก็ขาด ฉะนั้น เมื่อชวนจิตครั้งสุดท้ายได้ดับลงแล้ว ก็ควรที่ภวังคจิตจะเกิดต่อไป แต่ที่มีตทาลัมพนะเกิดขึ้น ๒ ขณะ ต่อจากชวนะนั้น เพราะการเสพอารมณ์ของชวนะมีกำลังแรงสามารถทำให้จิตที่เกิดต่อจากตนนั้น เกิดขึ้นรับอารมณ์ตามตนได้ เมื่อเป็นเช่นนี้จิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ต่อจากชวนะนั้นต้องเรียกว่า ตทาลัมพนจิต จะเรียกว่าภวังคจิตไม่ได้ การที่ชวนจิตมีกำลังทำให้จิตที่เกิดต่อจากตนสามารถรับอารมณ์ตามตนได้นั้น ต้องมีกำลังพอที่จะทำให้จิตนั้นเกิดได้ถึง ๒ ขณะติดต่อกันด้วยเป็นไปตามธรรมนิยาม อุปมาเหมือนกับเรือที่กำลังแล่นทวนกระแสน้ำอยู่ ถึงแม่น้ำนั้นจะไหลลงก็ตาม แต่ด้วยอำนาจความแรงของฝีจักรจึงทำให้น้ำนั้นทวนกระแสตามเรือขึ้นมาได้บ้างเล็กน้อย ตทาลัมพนจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ต่อจากชวนะได้นั้นก็เช่นเดียวกัน กฎเกณฑ์ของตทาลัมพนจิต[๙๙]ที่จะเกิดขึ้นได้ และจะได้กล่าวต่อไปในเรื่องวิถีจิต คือ

๑) ชวนะ ต้องเป็น กามชวนะ (กามชวนะ, อัปปนาชวนะ)

๒) บุคคล ต้องเป็น กามบุคคล (กาม, รูป, อรูป)

---

[๙๗] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๗๔๔.

[๙๘] พระพุทธทัตตเถระ, **อภิธัมมาวตาร,** แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์,๒๕๕๕), หน้า ๑๙๓.

[๙๙] พรหมมาศ ฉลอง, **คู่มือการศึกษาเรื่องวิถีจิต อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนีฎีกา ปริจเฉทที่ ๔**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท คลาสิคสแกน จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๑๒.

๓) อารมณ์ ต้องเป็น กามอารมณ์ (กาม, มหัคคต, บัญญัติ, โลกุตตร)

๔) วิถี ต้องเป็น อติมหันตารมณ์วิถี[๑๐๐] อติวิภูตารมณ์[๑๐๑]

วิบากจิตนั้นยังได้ชื่อ ๒ อย่างคือ อาคันตุกภวังค์[๑๐๒](ภวังค์ดวงหลัง) และตทารมณ์ ตัวอย่างของการแสดงวิบากจิตนี้ โบราณาจารย์ถือเอาอุปมาเปรียบด้วยผลมะม่วง กล่าวคือ บุรุษคนหนึ่งนอนคลุมศีรษะที่โคนต้นมะม่วงที่มีผลดกแล้วหลับไป ในขณะนั้นผลมะม่วงสุกผลหนึ่งหลุดจากขั้วหล่นลงสู่พื้นดินเสียงดังตุ้บเหมือนเสียดสีช่องหูของเขาอยู่ เขาตื่นขึ้นด้วยเสียงของมะม่วงนั้นแล้วลืมตาแลดู ในทันทีนั้นจึงเหยียดมือไปหยิบผลมะม่วงบีบ สูดดมกลิ่น แล้วบริโภค[๑๐๓]

ในคำอุปมานั้นพึงทราบว่า :-

-เวลาที่ภวังค์พร้อมเพรียงกัน เหมือนเวลาบุรุษนั้นนอนหลับที่โคนต้นมะม่วง

-เวลาที่อารมณ์กระทบประสาท เหมือนเวลาผลมะม่วงสุกหลุดจากขั้วตกลงเสียดสีช่องหูอยู่

-เวลาที่กิริยามโนธาตุ(ปัญจทวาราวัชชนจิต) ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป เหมือนเวลาบุรุษนั้นตื่นขึ้นด้วยเสียงมะม่วงตก

-เวลาที่จักขุวิญญาณยังทัสสนกิจให้สำเร็จ เหมือนเวลาบุรุษนั้นลืมตาขึ้นแลดู

-เวลาที่วิบากมโนธาตุ(สัมปฏิจฉันนจิต) รับอารมณ์ เหมือนเวลาบุรุษนั้นเหยียดมือไปหยิบผลมะม่วงนั้น

-เวลาที่วิบากมโนวิญญาณธาตุ(สันตีรณจิต) ไต่สวนอารมณ์ เหมือนเวลาบุรุษหยิบมะม่วงขึ้นมาบีบ

-เวลาที่กิริยามโนวิญญาณธาตุ(โวฏฐัพพนจิต) ตัดสินอารมณ์ เหมือนเวลาสูดดมกลิ่นมะม่วง

-เวลาที่กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ(ชวนจิต) เสวยรสอารมณ์ เหมือนเวลาบริโภคมะม่วง

อนึ่ง ตทารมณ์ในที่นี้หมายเอาวิบากของกรรมอันให้เกิดปฏิสนธิเท่านั้น แต่ตทารมณ์ที่เป็นสเหตุกวิบากย่อมเกิดขึ้นแม้แก่บุคคลผู้มีปฏิสนธิที่เป็นอเหตุกจิตด้วยกรรมต่างๆ กัน ดังพระพุทธดำรัสว่า สเหตุกำ ภวงฺคำ อเหตุกสฺส ภวงฺคสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย. แปลว่า “ภวังค์ที่เป็นสเหตุกะเป็นอนันตรปัจจัยแก่ภวังค์ที่เป็นอเหตุกะโดยความเป็นอนันตรปัจจัย”[๑๐๔]

---

[๑๐๐] พรหมมาศ ฉลอง, **คู่มือการศึกษาเรื่องวิถีจิต อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนีฎีกา ปริจเฉทที่ ๔**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท คลาสิคสแกน จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๒๒.

[๑๐๑] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๗๔๐.

[๑๐๒] **อาคันตุกภวังค์** ดูรายละเอียดใน **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, แปลโดยพระคันธสาราภิวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๗๕๒

[๑๐๓] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๗๕๓

[๑๐๔] อภิ.ป.(บาลี) ๔๒/๑๐๒/๔๑, อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๑๐๒/๕๕.

๓.๑.๘ **อารมณ์กามธรรม ๓**

คัมภีร์อัฏฐสาลินี ในจิตตุปปาทกัณฑ์ แสดงไว้ว่า เมื่อบุคคลถูกต้องอารมณ์ด้วยผัสสะ (สัมผัส ๖) [๑๐๕]แล้วจึงเสวยอารมณ์ด้วยเวทนา หมายรู้อารมณ์ได้ด้วยสัญญา ตั้งใจทำด้วยเจตนา สมจริงดังพุทธวจนะที่มาในทุติยทวยสูตรว่าด้วยธรรมคู่กัน ดังพระบาลีว่า ผุฏฺโฐ ภิกฺขเว เวเทติ ผุฏฺโฐ เจเตติ ผุฏฺโฐ สญฺชานาติ. แปลว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุคคลถูกผัสสะกระทบแล้วย่อมรู้สึก ถูกผัสสะกระทบแล้วย่อมคิดได้ ถูกผัสสะกระทบแล้วย่อมจำได้” [๑๐๖] อธิบายขยายความได้ว่าบุคคลถูกต้องอารมณ์แล้วจึงเสวยอารมณ์ ถูกต้องอารมณ์แล้วจึงหมายรู้อารมณ์ ถูกต้องอารมณ์แล้วจึงตั้งใจ[๑๐๗] ในทำนองเดียวกันในกามวิถี (กามวจรจิต ๕๔) นั้นสามารถรับอารมณ์ ๖ ได้แก่ รูปารมณ์, สัททารมณ์, คันธารมณ์, รสารมณ์, โผฏฐัพพารมณ์ และธัมมารมณ์ ที่เกี่ยวกับกามธรรม แบ่งโดยทวารแห่งการรู้อารมณ์ได้ ๒ ทาง คือ (๑) กามวิถี ทางปัญจทวารวิถี และ (๒) กามวิถี ทางมโนทวารวิถี[๑๐๘]

ปัญจทวารวิถี ย่อมมีปัญจารมณ์ คือ รูปารมณ์, สัททารมณ์, คันธารมณ์, รสารมณ์และโผฏฐัพพารมณ์ เป็นอารมณ์หรือเกิดผัสสะ[๑๐๙](มโนวิญญาณ จิต และธรรมารมณ์) ขึ้นแก่วิถีจิตตามสมควร คือ รูปารมณ์ เป็นอารมณ์ของจักขุทวารวิถี เป็นต้น ปัญจารมณ์ ที่เป็นอารมณ์ของปัญจทวารวิถีเหล่านั้น ย่อมเป็นผลมาจากกรรมในอดีตที่ผู้นั้นกระทำไว้แต่อดีต วิบากจิตแห่งสัตว์ที่จะรับผลของกรรมนั้นก็เป็นวิบากจิตของกรรมในอดีตเหมือนกัน กล่าวคือ กรรม นั้น ย่อมเป็นปัจจัยทั้งแก่นามธรรม และรูปธรรม โดยนามธรรม ก็ได้แก่วิบากจิตทั้งหมดที่ปรากฏในปฏิสนธิกาล และในปวัตติกาลคือในขณะที่ชีวิตกำลังดำเนินไปนั่นเอง

ส่วนกรรมคือเจตนาที่เป็นปัจจัยแก่รูปธรรมนั้น รูปธรรมที่เป็นผลของกรรมโดยตรงก็ได้แก่ กรรมชรูปทั้งหลายที่ปรากฏเป็นร่างกายของสัตว์ มีจักขุปสาท, โสตปสาท, ฆานปสาท, กายปสาท, หทัยวัตถุ และภาวรูปที่แสดงความเป็นเพศหญิงหรือชายเหล่านี้ย่อมได้ปัจจัยจากกรรมโดยตรงและยังมีกรรมปัจจัยที่ให้ผลโดยทางอ้อมอีก ซึ่งได้แก่ อารมณ์ทั้งหลายที่สัตว์กำลังได้รับอยู่ต่อหน้า ฉะนั้น รูปารมณ์, สัททารมณ์, คันธารมณ์, รสารมณ์ และโผฏฐัพพารมณ์ ที่เป็นอารมณ์แก่ปัญจทวารวิถีนั้น จึงเป็นผลโดยอ้อมส่วนหนึ่งจากกรรมในอดีต และวิบากจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์เหล่านั้น มีปัญจ-

---

[๑๐๕] พระพุทธโฆสาจารย์. **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๓๕๐.

[๑๐๖] สำ.สฬา.(บาลี) ๑๘/๙๓/๖๓, สำ.สฬา.(ไทย) ๑๘/๙๓/๙๕.

[๑๐๗] พระพุทธโฆสาจารย์. **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๓๘๒.

[๑๐๘] บุญมี เมธางกูร และบุษกร เมธางกูร, **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคห-วิภาค**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง, ๒๕๔๕), หน้า ๑๓.

[๑๐๙] **ผัสสะ ๖** คือ ความกระทบ, ความประจวบกันแห่งอายตนะภายในอายตนะภายนอกและวิญญาณ ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๐๐. **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๐๐.

วิญญาณ, สัมปฏิจฉันนจิต, สันตีรณจิต และตทาลัมพนจิต ก็ล้วนแต่เป็นวิบากจิตอันเป็นผลของกุศลหรืออกุศลโดยตรง

ประเภทของปัญจารมณ์ ที่สัตว์ทั้งหลายได้รับนั้นย่อมมีความแตกต่างกัน มีทั้งประเภทที่ดีและไม่ดี จึงแบ่งประเภทของอารมณ์เหล่านี้ เรียกว่า อารมณ์กามธรรม ๓ กล่าวคือ ในกามวิถีหรือกามชวนะ ๒๙ ดวง ประกอบด้วย อกุศลจิต ๑๒, หสิตุปปาทจิต ๑, มหากุศลจิต ๘ และมหากิริยาจิต ๘ โดยความเป็นอกุศลชวนะ กุศลชวนะ หรือกิริยาชวนะ อันเป็นตัวกำหนดอารมณ์ ๓ ชนิด ได้แก่

๑) อติอิฏฐารมณ์ หรือ อติอิฏฐะ เป็นอารมณ์ที่ดียิ่ง จัดเป็นกุศล เวทนาเป็นโสมนัสเวทนา ซึ่งเมื่อประสบอารมณ์นี้แล้ว วิบากจิตที่ทำกิจการงานเพื่อการขึ้นวิถีรับปัญจารมณ์นี้ก็ได้แก่ ปัญจวิญญาณ - สัมปฏิจฉันนจิต - สันตีรณจิต และตทาลัมพนจิตย่อมเป็นจิตที่เป็นผลของกุศลจิตที่เรียกว่า “กุศลวิบาก” และโดยเฉพาะ สันตีรณจิตและ ตทาลัมพนจิต[๑๑๐] ย่อมเกิดพร้อมด้วย โสมนัสเวทนา เสมอ

๒) อิฏฐารมณ์ หรือ อิฏฐมัชฌัตตะ (อิฏฐมัชฌัตตารมณ์) คือ เป็นอารมณ์ที่ดีน้อยกว่าอติอิฏฐารมณ์ หรือ อารมณ์ที่ดีธรรมดา จัดเป็นกุศล เวทนาเป็นอุเบกขาเวทนาซึ่งเมื่อประสบอารมณ์นี้แล้ว วิบากจิตที่ทำกิจขึ้นวิถีรับปัญจารมณ์นี้ ก็ได้แก่ ปัญจวิญญาณ สัมปฏิจฉันนะ - สันตีรณ และตทาลัมพนะ จิตที่เป็นกุศลวิบากชนิดที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนาทั้งสิ้น

๓) อนิฏฐารมณ์ หรือ อนิฏฐะ คือ เป็นอารมณ์ชนิดที่ไม่ดี จัดเป็นอกุศล เวทนาเป็นได้ ๓ เวทนา คือ โสมนัสเวทนา, โทมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา ซึ่งเมื่อประสบอารมณ์นี้แล้วย่อมทำให้เกิดความไม่พอใจในอารมณ์เป็นส่วนมาก วิบากจิตที่ทำกิจในวิถีรับ ปัญจารมณ์ที่เป็นอนิฏฐารมณ์นี้ คือ ปัญจวิญญาณ - สัมปฏิจฉันนจิต - สันตีรณจิตและ ตทาลัมพนจิต เป็นจิตที่เป็นผลของอกุศลที่เรียกว่า “อกุศลวิบาก” และจิตเหล่านี้ย่อมเกิดพร้อมกับ อุเบกขาเวทนา เพียงอย่างเดียวเท่านั้น (อิฏฐารมณ์ยังแบ่งเป็นอย่าง คือ สภาวอิฏฐารมณ์ หรือสภาวอนิฏฐารมณ์)

อิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ยังแบ่งเป็น ๒ ประเภท[๑๑๑]คือ (๑) สภาวะ-อิฏฐารมณ์หรือสภาวะ-อนิฏฐารมณ์ (๒) ปริกัปปอิฏฐารมณ์ (ตนยินดี แต่ชนส่วนมากไม่ยินดี เช่น สุนัขชอบขยะเน่าแต่คนส่วนมากเหม็น) หรือ ปริกัปปอนิฏฐารมณ์ (ตนไม่ยินดี แต่ชนส่วนมากยินดี เช่นขนมชนส่วนมากยินดี แต่เขาไม่ชอบทาน)[๑๑๒]

๓.๑.๙ **สัมผัสหรือผัสสะ ๖ ที่เกิดขึ้นทางปัญจทวารและมโนทวาร**

พระพุทธองค์ตรัสผัสสะไว้ก่อน เพราะผัสสะเป็นสภาวธรรมที่ยังจิตให้ตกไปในอารมณ์ก่อน เมื่อกระทบอารมณ์จึงเกิดขึ้น แต่จิตกระทบกับผัสสะแล้ว จึงเสวยอารมณ์ได้ด้วยเวทนา จึงจำอารมณ์

---

[๑๑๐] พระธรรมบาลเถระ, **สัจจสังเขป**, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๓๔-๑๓๕.

[๑๑๑] บุญมี เมธางกูร และบุษกร เมธางกูร, **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคห-วิภาค**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง, ๒๕๔๕), หน้า ๓๑.

[๑๑๒] พระอนุรุทธเถระ และพระสุมังคลสามีเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา**, แปลโดย คณะกรรมการแผนกตำรามหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า ๑๗๐.

ได้ด้วยสัญญา จึงคิดได้ด้วยเจตนา จากพุทธดำรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลถูกต้องอารมณ์แล้วจึงเสวยอารมณ์ ถูกต้องอารมณ์ แล้วจึงหมายรู้อารมณ์ ถูกต้องอารมณ์แล้วจึงตั้งใจทำ”[๑๑๓] ดังนั้น ความหมายของผัสสะมี ๔ ประการ[๑๑๔] คือ

๑) มีสภาพกระทบกัน เป็นลักษณะ หมายความว่า คำว่า มีสภาพกระทบอารมณ์ เป็นชื่อของผัสสะที่เกิดขึ้นทางปัญจทวารและมโนทวาร
๒) มีหน้าที่ประสาน วัตถุ อารมณ์ และจิตในปัญจโวการภูมิ หรือประสานอารมณ์และจิตในจตุโวการภูมิ เป็นกิจ หมายความว่า คำว่า มีหน้าที่ประสาน เป็นชื่อของผัสสะที่เกิดขึ้นทางปัญจทวารเท่านั้น
๓) มีการประชุมพร้อมกันระหว่าง วัตถุ อารมณ์ และจิต หรือระหว่างอารมณ์และจิตเป็นผล หรือเป็นเครื่องปรากฏ หมายความว่า ผัสสะย่อมเกิดขึ้นเพราะการประชุมของธรรมทั้ง ๓ คือ จักขุวิญญาณ จักษุ และรูป
๔) มีอารมณ์ที่ปรากฏ หรือมีอารมณ์ที่แล่นไปสู่คลอง เป็นเหตุใกล้ หมายความว่า มีอารมณ์ที่ปรากฏเฉพาะหน้าเป็นเหตุใกล้ เพราะเกิดขึ้นไม่มีการขัดขวางในอารมณ์ที่ปรุงแต่งแล้วโดยการใส่ใจ (อาวัชชนจิต) ที่สมควรแก่ผัสสะนั้นและโดยอินทรีย์ มีจักษุเป็นต้น

ดังนั้น วิถีจิต หมายถึง จิต ที่เกิดขึ้นโดยลำดับติดต่อกันเป็นแถวที่ทำกิจ ๑๑ อย่าง ที่นอกจากปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ จุติกิจ รับอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์ สัททารมณ์ เป็นต้น อายตนะ คือ ที่เกิดหรือแหล่งกำเนิด และสืบต่อของจิตกับอารมณ์ภายนอก ส่งผลต่อการรับรู้ของจิต เป็นเหตุให้ธรรมทั้งหลายมาประชุมกัน อายตนะแบ่งออกเป็นอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ เป็นอายตนะ ๑๒

วิถีจิตในการรับรู้อารมณ์ หมายถึง การรับรู้สิ่งต่าง ๆ ที่มาปรากฏทางใจโดยผ่านทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ขณะที่จิตรู้รูปโดยผ่านตา การได้ยินเป็นการที่จิตรู้เสียงโดยผ่านหู การรู้กลิ่นเป็นการที่จิตรู้กลิ่นโดยผ่านจมูก การลิ้มรสเป็นการที่จิตรู้รสโดยผ่านลิ้น การสัมผัสเป็นการที่จิตรู้สัมผัสโดยผ่านร่างกาย และการรู้มโนสัมผัสเป็นการที่จิตรู้มโนสัมผัสโดยผ่านใจ[๑๑๕] กล่าวคือ อารมณ์ที่เข้ามาสู่คลองมโนทวารทั้ง ๒ ทาง คือ ปัญจทวารวิถี และมโนทวารวิถี หากบุคคลสามารถเข้าใจและกำหนดได้อย่างถูกต้อง ปัญญาจะแก่กล้าขึ้นโดยลำดับจนวิปัสสนาญาณเกิด มีนามรูปปริเฉทญาณ เป็นต้น ไปจนถึงสังขารุเปกขาญาณ นำมาซึ่งการประหาณอนุสัยกิเลสในมรรควิถี หมายความว่าจิตนี้สามารถดับโลกียอารมณ์ มารับโลกุตตรอารมณ์ คือ นิพพานอารมณ์

---

[๑๑๓] สำ.สฬา.(ไทย) ๑๘/๙๓/๙๕.

[๑๑๔] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๓๘๑-๓๘๖.

[๑๑๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๐-๓๕๑.

๓.๑.๙.๑ **โครงสร้างวิถีจิต**

เมื่อทำการศึกษาคัมภีร์อัฏฐสาลินี ในส่วนของจิตตุปปาทกัณฑ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสถึงนิยาม ๕ คือในจิตตนิยาม กล่าวคือ เมื่ออารมณ์กระทบปสาทรูปแล้ว ไม่มีใครเป็นผู้กระทำหรือสั่งให้กระทำว่าเจ้าจงชื่อ อาวัชชนะ ฯลฯ เจ้าจงชื่อ ชวนะ จิตที่เป็นกิริยามโนธาตุย่อมยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปตั้งแต่เวลาที่อารมณ์กระทบปสาทรูปแล้วตามธรรมดาของตน จักขุวิญญาณทำทัสสนกิจ (หน้าที่เห็น) วิบากมโนธาตุทำสัมปฏิจฉนกิจ (หน้าที่รับอารมณ์) วิบากมโนวิญญาณธาตุทำสันตีรณกิจ (หน้าที่ใคร่ครวญอารมณ์) กิริยามโนวิญญาณธาตุทำโวฏฐัพพนกิจ (หน้าที่ตัดสินอารมณ์) ชวนจิตเสวยรสแห่งอารมณ์

แผนภูมิที่ ๓-๕

แสดง โครงสร้างวิถีจิต[๑๑๖]

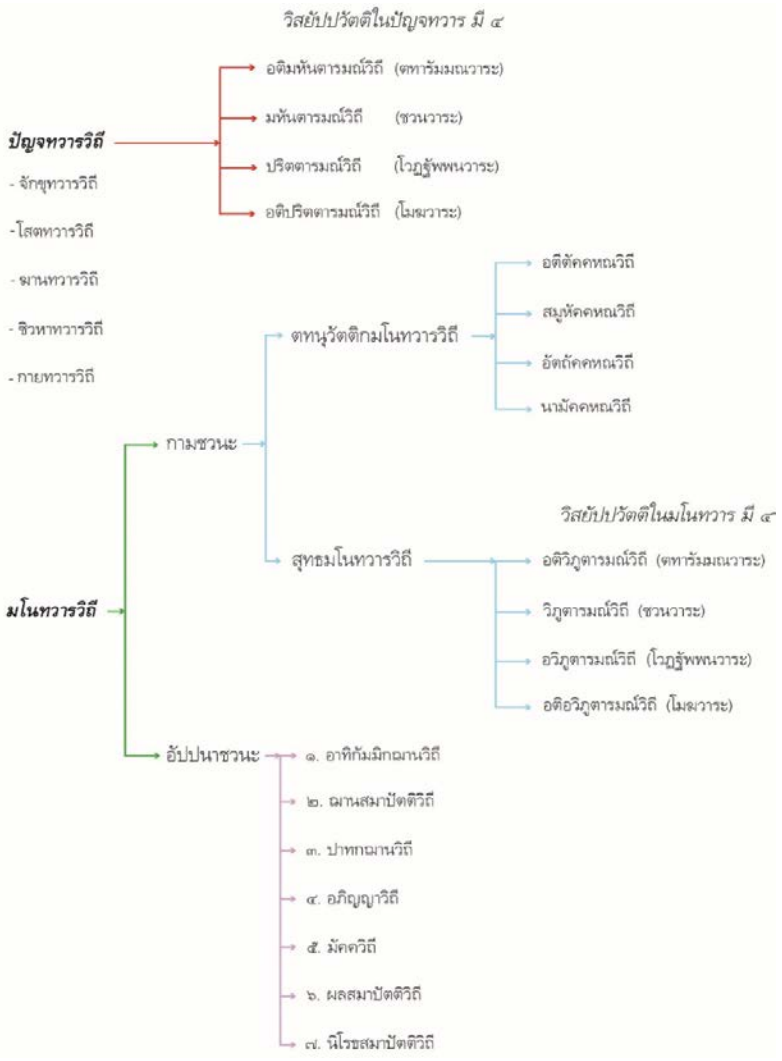

[๑๑๖] พระมหาพรวิวัฒน์ ฐิตจิตฺโต. **คู่มือประกอบการเรียนวิถีสังคหะ ปริจเฉทที่ ๔**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: หอไตรการพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๕๘.

จะเห็นได้ว่าพระพุทธองค์ทรงยกเนื้อหารายละเอียดต่างๆ ขึ้นขยายความด้วยวิจารณญาณอย่างถูกต้องและสมบูรณ์ด้วยพุทธวิสัย[๑๑๗] เป็นไปตามลำดับพร้อมด้วยทรงแสดง ติกมาติกาซึ่งเป็นมาติกาที่จำแนกปรมัตถธรรมทั้ง ๔ โดยแบ่งออกเป็น ๓ บท มี ๒๒ ติกะ คือ กุสลติก เป็นต้น จนถึง สนิทสฺสนติก เป็นที่สุด เมื่อทำการพิจารณาสภาวธรรมต่างๆอย่างละเอียดถี่ถ้วนแล้วจึงทำให้ทราบถึงขั้นตอนกระบวนการทำงานของจิตหรือจิตตนิยามที่ได้กล่าวไว้เบื้องต้นด้วยพุทธประสงค์ที่จะแสดงวิถีจิตทั้งหมดหรือโครงสร้างวิถีจิต (แผนภูมิที่ ๓-๕ แสดงโครงสร้างวิถีจิต) กล่าวคือโครงสร้างที่ได้นั้นเกิดการรวบรวมความเป็นไปของจิตที่เกิดขึ้นก่อนหลังตามลำดับเรียกอีกอย่างว่า วิถีสังคหะ[๑๑๘] หมายความว่าการสงเคราะห์การเกิดขึ้นโดยลำดับติดต่อกันเป็นแถวของจิต เจตสิก รูป อันประกอบด้วยธรรม ๖ หมวด ในธรรม ๖ หมวดนั้น หมวดหนึ่งๆ มี ๖ ข้อธรรมจึงเรียกว่า ฉักกะ

ดังนั้นวิถีสังคหะมี ๖ ฉักกะ[๑๑๙] คือ

๑. วัตถุฉักกะ[๑๒๐] วัตถุมี ๖ ได้แก่

๑) จักขุวัตถุ องค์ธรรมได้แก่ จักขุปสาท
๒) โสตวัตถุ ” ” โสตปสาท
๓) ฆานวัตถุ ” ” ฆานปสาท
๔) ชิวหาวัตถุ ” ” ชิวหาปสาท
๕) กายวัตถุ ” ” กายปสาท
๖) หทัยวัตถุ ” ” หทยวัตถุรูป

๒. ทวารฉักกะ ทวารมี ๖ ได้แก่

๑) จักขุทวาร องค์ธรรมได้แก่ จักขุปสาท
๒) โสตทวาร ” ” โสตปสาท
๓) ฆานทวาร ” ” ฆานปสาท
๔) ชิวหาทวาร ” ” ชิวหาปสาท
๕) กายทวาร ” ” กายปสาท
๖) มโนทวาร ” ” ภวังคจิต ๑๙

---

[๑๑๗] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๗๕๗.

[๑๑๘] พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหะและนามรูปวินิจฉัยพร้อมด้วยภาพวิถี** ,พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๓), หน้า ๔๐.

[๑๑๙] พระอนุรุทธเถระ และพระสุมังคลสามีเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา**, แปลโดย คณะกรรมการแผนกตำรามหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (นครปฐม: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๔๑.

[๑๒๐] พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหะและนามรูปวินิจฉัยพร้อมด้วยภาพวิถี** ,พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๖.

๓. อารัมมณฉักกะ[๑๒๑] อารมณ์มี ๖ ได้แก่

๑) รูปารมณ์	องค์ธรรมได้แก่		สีต่าง ๆ
๒) สัททารมณ์	”	”	เสียงต่าง ๆ
๓) คันธารมณ์	”	”	กลิ่นต่าง ๆ
๔) รสารมณ์	”	”	รสต่าง ๆ
๕) โผฏฐัพพารมณ์	”	”	เย็น ร้อน, อ่อน แข็ง, หย่อน ตึง
๖) ธัมมารมณ์	”	”	จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ ปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน บัญญัติ

๔. วิญญาณฉักกะ[๑๒๒] วิญญาณมี ๖ ได้แก่

๑) จักขุวิญญาณ	องค์ธรรมได้แก่		จักขุวิญญาณจิต ๒
๒) โสตวิญญาณ	”	”	โสตวิญญาณจิต ๒
๓) ฆานวิญญาณ	”	”	ฆานวิญญาณจิต ๒
๔) ชิวหาวิญญาณ	”	”	ชิวหาวิญญาณจิต ๒
๕) กายวิญญาณ	”	”	กายวิญญาณจิต ๒
๖) มโนวิญญาณ	”	”	จิต ๗๙ ที่เหลือ

เมื่อพิจารณาการทำหน้าระหว่างทวาร ๖ อารมณ์ ๖ และวิญญาณ ๖ ในขณะที่รูปารมณ์คือสีต่างๆกระทบกับจักขุปสาท จักขุวิญญาณจึงเกิดขึ้นประกอบกับเวทนาที่เกิดขึ้นเป็นอุเบกขาเวทนา ในทำนองเดียวกันโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ ก็เป็นเช่นเดียวกัน แต่ว่าในกายวิญญาณนั้น เวทนาที่เกิดขึ้นจำแนกเป็นสุขเวทนาและทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นทางกาย ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่าพระพุทธโฆสาจารย์ ได้ให้เหตุผลแสดงไว้ในอัฏฐสาลินีอรรถกถาว่า “เมื่ออุปาทารูปกระทบอุปาทารูป (หรืออุปาทายรูป[๑๒๓]) ความเสียดสีหรือการกระทบย่อมไม่มีกำลัง เป็นเพียงการสัมผัสกันเท่านั้น เหมือนเวลาที่บุคคลวางก้อนสำลี ๔ ก้อนไว้บนทั้ง ๔ อันแล้วเอาก้อนสำลีนั้นแหละกระทบกันเวทนาจึงตั้งอยู่ในฐานอุเบกขา” [๑๒๔]

๕. วิถีฉักกะ วิถีมี ๖ แบ่งการแสดงเป็น ๒ นัย คือ

ก. โดยทวารวิถี มี ๖ ได้แก่

---

[๑๒๑] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๓๐๑.

[๑๒๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓๕-๗๓๖.

[๑๒๓] พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๗๒.

[๑๒๔] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๗๓๗.

๑) จักขุทวารวิถี คือความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ปรากฏขึ้นทางตา องค์ธรรมได้แก่ จิต ๔๖ คือ จักขุวิญญาณจิต ๒, มโนธาตุ ๓, มโนทวาราวัชชนจิต ๑, กามชวนจิต ๒๙ และตทาลัมพนจิต ๑๑) เจตสิก ๕๐ (เว้นอัปปมัญญา)

๒) โสตทวารวิถี คือความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ปรากฏขึ้นทางหู องค์ธรรมได้แก่ จิต ๔๖ คือ โสตวิญญาณจิต ๒, มโนธาตุ ๓, มโนทวาราวัชชนจิต ๑, กามชวนจิต ๒๙ และตทาลัมพนจิต ๑๑) เจตสิก ๕๐ (เว้นอัปปมัญญา)

๓) ฆานทวารวิถี คือความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ปรากฏขึ้นทางจมูก องค์ธรรมได้แก่ จิต ๔๖ คือ ฆานวิญญาณจิต ๒, มโนธาตุ ๓, มโนทวาราวัชชนจิต ๑, กามชวนจิต ๒๙ และตทาลัมพนจิต ๑๑ เจตสิก ๕๐ (เว้นอัปปมัญญา)

๔) ชิวหาทวารวิถี คือความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ปรากฏขึ้นทางลิ้น องค์ธรรมได้แก่ จิต ๔๖ คือ ชิวหาวิญญาณจิต ๒, มโนธาตุ ๓, มโนทวาราวัชชนจิต ๑, กามชวนจิต ๒๙ และตทาลัมพนจิต ๑๑ เจตสิก ๕๐ (เว้นอัปปมัญญา)

๕) กายทวารวิถี คือความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ปรากฏขึ้นทางกาย องค์ธรรมได้แก่ จิต ๔๖ คือ กายวิญญาณจิต ๒, มโนธาตุ ๓, มโนทวาราวัชชนจิต ๑, กามชวนจิต ๒๙ และตทาลัมพน-จิต ๑๑ เจตสิก ๕๐ (เว้นอัปปมัญญา)

๖) มโนทวารวิถี คือความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ปรากฏขึ้นทางใจ องค์ธรรมได้แก่ จิต ๖๗ คือ อัปปนาชวนจิต ๒๖, มโนทวาราวัชชนจิต ๑, กามชวนจิต ๒๙ และตทาลัมพนจิต ๑๑ เจตสิก ๕๒ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓ มหัคคตวิปากจิต ๙)

ข. โดยวิญญาณวิถี มี ๖ ได้แก่

๑) จักขุวิญญาณวิถี ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกจักขุวิญญาณขึ้นเป็นประธาน

๒) โสตวิญญาณวิถี ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกโสตวิญญาณขึ้นเป็นประธาน

๓) ฆานวิญญาณวิถี ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกฆานวิญญาณขึ้นเป็นประธาน

๔) ชิวหาวิญญาณวิถี ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกชิวหาวิญญาณขึ้นเป็นประธาน

๕) กายวิญญาณวิถี ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกกายวิญญาณขึ้นเป็นประธาน

๖) มโนวิญญาณวิถี ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกมโนวิญญาณคือ ชวนะ ๕๕ ขึ้นเป็นประธาน

กล่าวคือเมื่อพิจารณาถึงมโนทวารวิถีและมโนวิญญาณวิถีดังกล่าว ท่านพระพุทธ-โฆสาจารย์แสดงไว้ในอัฏฐสาลินีอรรถกถาว่า “มโนกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดได้ในทวารทั้งสาม”[๑๒๕] (กายทวาร วจีทวาร และมโนทวาร) ก็เพราะว่ามโนกรรมเป็นเจตนาที่ปรากฏทางมโนทวารดังที่ได้กล่าวมาแล้วรวมทั้งกุศลทั้งหลายด้วย

---

[๑๒๕] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๓๔๗.

๖. วิสยัปปวัตติฉักกะ[๑๒๖] คือ ความเป็นไปแห่งอารมณ์ของวิถีจิต มี ๖ (ตามนัยแห่งอภิธัมมัตถ-สังคหะมี ๖, ตามนัยแห่งปรมัตถทีปนีฎีกามี ๘[๑๒๗] เรียก วิสยัปปวัตติอัฏฐกะ[๑๒๘]) ซึ่งจำแนกความเป็นไปแห่งอารมณ์ของวิถีจิตได้เป็น ๒ ทาง คือ

ก. ความเป็นไปแห่งอารมณ์ของวิถีจิตทางปัญจทวารมี ๔ (วิสยัปปวัตติ๔ และวาระ๔)[๑๒๙]

๑) อติมหันตารมณ์ คืออารมณ์ที่มีขณะจิตเกิดได้มากที่สุด (เหมือนกันทั้งสองนัย) นับตั้งแต่การปรากฏแห่งอารมณ์ในปัญจทวาร เป็นเหตุให้วิถีจิตเกิดขึ้นครบ ๗ อย่าง (ตทารัมมณวาระ)

๒) มหันตารมณ์ คืออารมณ์ที่มีขณะจิตเกิดได้มาก (เหมือนกันทั้งสองนัย) นับตั้งแต่การปรากฏแห่งอารมณ์ในปัญจทวาร เป็นเหตุให้วิถีจิตเกิดขึ้นครบ ๖ อย่าง (ชวนะวาระ)

๓) ปริตตารมณ์ คืออารมณ์ที่มีขณะจิตเกิดได้น้อย (เหมือนกันทั้งสองนัย) นับตั้งแต่การปรากฏแห่งอารมณ์ในปัญจทวาร เป็นเหตุให้วิถีจิตเกิดขึ้นครบ ๕ อย่าง (โวฏฐัพพนวาระ)

๔) อติปริตตารมณ์ คืออารมณ์ที่มีขณะจิตเกิดได้น้อยที่สุด (เหมือนกันทั้งสองนัย) นับตั้งแต่การปรากฏแห่งอารมณ์ในปัญจทวาร ไม่สามารถทำให้วิถีจิตเกิดได้เลย (เป็นโมฆวาระ)

ข. ความเป็นไปแห่งอารมณ์ของวิถีจิตทางมโนทวารมี ๒ (อภิธัมมัตถสังคหะมี ๒, ปรมัตถ-ทีปนีฎีกามี ๔)

๑) อติวิภูตารมณ์	คืออารมณ์ปรากฏชัดทางใจมากที่สุด	(ปรมัตถทีปนีฎีกา)
๒) วิภูตารมณ์	คืออารมณ์ที่ปรากฏชัดทางใจ	(อภิธัมมัตถสังคหะ)
	คืออารมณ์ปรากฏชัดทางใจมาก	(ปรมัตถทีปนีฎีกา)
๓) อวิภูตารมณ์	คืออารมณ์ที่ไม่ปรากฏชัดทางใจ	(อภิธัมมัตถสังคหะ)
	คืออารมณ์ปรากฏชัดทางใจได้น้อย	(ปรมัตถทีปนีฎีกา)
๔) อติอวิภูตารมณ์	คืออารมณ์ปรากฏชัดทางใจได้น้อยที่สุด	(ปรมัตถทีปนีฎีกา)

---

[๑๒๖] **วิสยปฺปวตฺติ** (วิสย+ปวตฺติ): **วิสย** หมายถึงอารมณ์(ธรรมชาติที่ถูกจิตรู้), **ปวตฺติ** หมายถึง ความเป็นไป

[๑๒๗] บุญมี เมธางกูร และบุษกร เมธางกูร, **คู่มือการศึกษา พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคห-วิภาค**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง, ๒๕๔๕), หน้า ๘.

[๑๒๘] พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหะและนามรูปวินิจฉัยพร้อมด้วยภาพวิถี** ,พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๐.

[๑๒๙] วิถีจิตที่เกิดขึ้นโดยมีวิสยัปปวัตติ เป็นอารมณ์นั้น ถ้าไปสิ้นสุดที่ตทารัมมณจิต เรียกว่า **ตทารัมมณ-วาระ** มีความสัมพันธ์กับ **อติมหันตารมณ์**, ถ้าไปสิ้นสุดที่ชวนจิต เรียกว่า **ชวนวาระ** มีความสัมพันธ์กับ **มหันตารมณ์** , ถ้าไปสิ้นสุดที่โวฏฐัพพนจิต เรียกว่า **โวฏฐัพพนวาระ** มีความสัมพันธ์กับ **ปริตตารมณ์** แต่ถ้าปัญจารมณ์ที่ผ่านอตีตภวังค์ไปตั้งแต่ ๑๐ ขณะถึง ๑๕ หรือ ๑๖ ขณะ ที่ใกล้จะดับลงแล้ว จึงปรากฏแก่ปัญจปสาท แล้วทำให้ภวังค์หวั่นไหวเกิดขึ้น ๒ ขณะ หรือ ๑ ขณะเท่านั้น ก็เรียกว่า **โมฆวาระ** มีความสัมพันธ์กับ **อติปริตตารมณ์** ดังนั้น วิสยัปปวัตติ๔ และวาระ ๔ ในปัญจทวาร จึงมีความสัมพันธ์กัน ดูรายละเอียดใน **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหะและนามรูปวินิจฉัยพร้อมด้วยภาพวิถี**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๓), หน้า ๕๗.

เมื่อพิจารณาถึงความเป็นไปแห่งอารมณ์ทางปัญจทวาร เรียกว่าวิสยัปปวัตติทางปัญจ-ทวาร อารมณ์ที่เป็น อติมหันตารมณ์ มหันตารมณ์ ปริตตารมณ์ และอติปริตรตารมณ์ สังเกตดูได้ที่อตีตภวังค์[๑๓๐] ในปัญจทวารวิถี ว่ามีจำนวนกี่ขณะซึ่งในรายละเอียดกล่าวไว้มีดังนี้

(๑) ถ้ามีอตีตภวังค์ ๑ ขณะ วิถีนั้นเป็น อติมหันตารมณ์วิถี
(๒) ถ้ามีอตีตภวังค์ ๒-๓ ขณะ วิถีนั้นเป็น มหันตารมณ์วิถี
(๓) ถ้ามีอตีตภวังค์ ๔-๙ ขณะ วิถีนั้นเป็น ปริตตารมณ์วิถี
(๔) ถ้ามีอตีตภวังค์ ๑๐-๑๖ ขณะ วิถีนั้นเป็น อติปริตตารมณ์วิถี

๓.๑.๙.๒ **ความสัมพันธ์ระหว่างปัญจทวารกับมโนทวาร**

การที่มโนทวารรับอารมณ์ได้กว้างขวางหมดทุกอย่างนั้น เพราะมโนทวารนั้นก็คือภวังคจิต ซึ่งเป็นนามธรรมจึงมีกำลังมาก ส่วนปัญจทวารนั้นเป็นรูปธรรม มีกำลังแห่งการรับอารมณ์อ่อนกว่านามธรรม กล่าวคือ ภวังคจิตที่อาศัยหัวใจเกิด มีอาการหวั่นไหวผิดจากปกติไป ก็เพราะอาศัยรูปารมณ์ คือ สีต่างๆ ที่มาปรากฏทางตา ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า ตามธรรมดารูปารมณ์เมื่อมาปรากฏแก่สายตาทีไร ก็คงปรากฏได้ในทางใจ คือ ภวังคจิตที่อาศัยหัวใจเกิดอยู่เช่นเดียวกัน ฉะนั้น ภวังคจิตจึงมีอาการหวั่นไหวเกิดขึ้น ชื่อว่า ภวังค์คจลนะ

ดังที่พระพุทธโฆสาจารย์แสดงไว้ในอัฏฐสาลินีอรรถกถาว่า“เอเกกํ อารมฺมณํ ทฺวีสุ ทฺวาเรสุ อาปาถมาคจฺฉติ.”[๑๓๑] แปลว่า ธรรมดาอารมณ์อันหนึ่งๆ ในบรรดาอารมณ์ทั้ง ๕ ย่อมปรากฏในทวารทั้งสอง คือ ปัญจทวารและมโนทวาร เสมอ ฉะนั้น เมื่อรูปารมณ์มากระทบทางตา รูปารมณ์ก็ย่อมปรากฏในโมนทวารได้พร้อมกัน ในขณะเดียวกันนั้นเอง การปรากฏของรูปารมณ์ทางมโนทวารพร้อมกันในขณะเดียวกันนี้เป็นเหตุเป็นปัจจัยแห่งการหวั่นไหวของภวังคจิต นี้เป็นคำอธิบายในภวังค์-คจลนะ

ตัวอย่างที่ท่านอรรถกถาจารย์พระพุทธโฆสาจารย์ได้นำมาแสดงเพื่ออุปมาเปรียบเทียบคือเรื่องใยแมงมุม โดยจิตเปรียบด้วยแมงมุมชักใยอันเป็นสิ่งที่โบราณาจารย์ได้กล่าวไว้ก่อนแล้วซึ่งแสดงถึงความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งในเรื่องของจิต ดังนี้ คือ “แมงมุมริมทางตัวหนึ่งขึงใยไปใน ๕ทิศ ทำข่ายแล้วนอนอยู่ตรงกลาง เมื่อใยที่ขึงไปในทิศแรกถูกกระทบด้วยแมลงเล็กๆ ตั๊กแตน หรือแมลงวัน มันก็จะเคลื่อนออกจากที่นอนไปตามสายใยดูดเลือดของสัตว์นั้น แล้วกลับมานอน ณ ท่ามกลางใยนั้นอีก มันทำเหมือนอย่างนั้นแม้ในเวลาทิศที่ ๒ เป็นต้นถูกกระทบแล้ว” [๑๓๒] ในคำอุปมานั้นพึงทราบว่า

-ประสาททั้ง ๕ เหมือนใยแมงมุมที่ขึงไป ๕ ทิศ
-จิตเหมือนแมงมุมนอนในท่ามกลาง
-เวลาที่อารมณ์มากระทบปสาทรูป เหมือนเวลาแมลงเล็กๆ เป็นต้นมากระทบใยแมงมุม

---

[๑๓๐] พระมหาบุญช่วย ปญฺญาวชิโร, **คู่มือการเรียนการสอนปริจเฉทที่ ๔**, (ม.ป.ท., ๒๕๕๘), หน้า ๑๑.

[๑๓๑] พระพุทธโฆสาจารย์, **อฏฺฐสาลินิยา นาม อภิธมฺมฏฺฐกถาย ธมฺมสงฺคณีวณฺณนา ฉบับมหาจุฬาอัฏฐ-กถา**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักค้นคว้าทางวิญญาณ, ๒๕๓๒), หน้า ๓๓๗.

[๑๓๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๖๔.

-เวลาที่กิริยามโนธาตุ(ปัญจทวาราวัชชนจิต) รับอารมณ์ที่กระทบปสาทรูปแล้วยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปเหมือนการไหวของแมงมุมซึ่งนอนอยู่ท่ามกลาง

-ความเป็นไปของวิถีจิต เหมือนเวลาการไปตามสายใยของแมงมุม

-เวลาที่ชวนจิตแล่นไปในอารมณ์ เหมือนการเจาะหัวดูดเลือด

-การที่จิตอาศัยหทัยวัตถุเป็นไป เหมือนแมงมุมกลับมานอนในท่ามกลางใยอีก

การอุปมานี้ย่อมแสดงให้ทราบว่า เมื่ออารมณ์กระทบปสาทรูปแล้ว (อาวัชชน) จิตที่อาศัยหทัยรูปเกิดย่อมเกิดขึ้นก่อนกว่า (ปัญจวิญญาณ) จิตที่อาศัยปสาทรูปเกิด และแสดงให้ทราบว่าอารมณ์แต่ละอย่างย่อมมาปรากฏทางทวารทั้งสอง

อนึ่ง แม้ว่าตากับหัวใจจะตั้งอยู่ในระยะที่ห่างกันก็จริง แต่มีสภาพที่เกี่ยวเนื่องถึงกันได้ ฉะนั้น ภวังคจิตที่อาศัยหัวใจเกิดอยู่จึงมีอาการหวั่นไหวได้ ข้อนี้ อุปมาเสมือนหนึ่ง ก้อนน้ำตาลที่วางไว้บนหน้ากลองในระยะห่างจากกันแห่งละ ๑ ก้อน น้ำตาลที่วางไว้ทั้งสองแห่งนี้ ก้อนหนึ่งมีแมลงวันจับอยู่ อีกก้อนหนึ่งไม่มีแมลงวันจับ ถ้าหากจะใช้นิ้วเคาะลงตรงก้อนน้ำตาลที่ไม่มีแมลงวันจับแล้วแมลงวันที่กำลังจับอยู่บนก้อนน้ำตาลอีกก้อนหนึ่งก็จะพลอยตกใจและบินหนีไป การที่เป็นไปได้ดังนี้ก็เพราะน้ำตาลทั้งสองก้อนตั้งอยู่บนพื้นหน้ากลอง ซึ่งเป็นพื้นที่ติดต่อเป็นแผ่นเดียวกัน ถึงแม้ว่าจะไม่ได้เคาะลงตรงก้อนน้ำตาลที่มีแมลงวันจับอยู่ก็ตาม แต่ความสะเทือนหวั่นไหวอาจติดต่อถึงกัน ทำให้แมลงวันตกใจบินหนีไปได้ ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า จักขุวัตถุและหทยวัตถุทั้งสองมีสภาวะที่ต่อเนื่องถึงกัน ถึงแม้จะตั้งอยู่ในระยะที่ห่างกันก็ตาม[๑๓๓] สรุปได้ว่า เมื่อบุคคลได้เห็นวัตถุสิ่งหนึ่ง เขาจะรู้ได้ก็ต่อเมื่อจักขุวิถีดำเนินไปก่อนวิถีจิตทั้งหมด ต่อมามโนทวารวิถีที่ติดตามวิถีจิตนั้นจึงดำเนินไป บุคคลย่อมรู้ว่าเราเห็นวัตถุนั้นๆ

จาก แผนภูมิที่ ๓-๕ แสดง โครงสร้างวิถีจิต สามารถอธิบายได้ดังนี้ คือ

ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ได้แสดงการจำแนกวิถีจิตหรือการจำแนกอารมณ์ตามติกมาติกาไว้ในอรรถกถากัณฑ์ ซึ่งได้แก่ ปริตตารัมมณติกะ[๑๓๔] เป็นต้น ซึ่งในปฐมบท ได้แก่ ปริตตธรรม คือ กามวจรวิบากทั้งหมด ซึ่งหมายถึง ธรรมที่มีอานุภาพน้อย หรือมีผลน้อย โดยสามารถจำแนกได้เป็น ๒ ฝ่าย คือ (๑) ฝ่ายของปัญจทวารวิถีที่เป็นกามชวนะและ (๒) ฝ่ายของมโนทวารวิถีที่เป็นกามชวนะ ส่วนในทุติยบท ได้แก่ มหัคคตธรรม หมายถึง อรูปฌานคือวิญญาณัญจายตนฌานจิต และเนวสัญญานาสัญญายตนฌานจิต เป็นสภาพแห่งความประเสริฐของฌานลาภีบุคคลผู้ประกอบด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ และปัญญา เพราะสามารถข่มกิเลสได้เต็มที่ เป็นไปในฝ่ายของโลกียอัปปนาวิถี และสุดท้ายของปริตตารัมมณติกะคือ ตติยบท ได้แก่ อัปปมาณธรรมอันหมายถึง โลกุตตรจิต โดยที่มรรคทำหน้าที่ปหาณกิเลสและผลทำหน้าที่เสพพระนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นไปในฝ่ายของโลกุตตรอัปปนาวิถี

เมื่อว่าโดยประเภท ความปรากฏขึ้นเป็นวิถีจิต ถ้าจิตที่ปรากฏนั้นเป็นกามวจรจิต ๕๔ ทั้งหมด วิถีจิตนั้นเรียกว่า “กามวิถี” ซึ่งในกามวิถีนั้นแบ่งเป็นปัญจทวารวิถี และมโนทวารวิถี ถ้าจิตที่

---

[๑๓๓] พระวรฤทธิ์ โอภาโส,“เอกสารประกอบการศึกษา ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหะ”, (ม.ป.ท., ม.ป.ป., ๒๕๕๖) (อัดสำเนา).

[๑๓๔] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๑,๐๕๗.

ปรากฏขึ้นนั้นเกี่ยวกับมหัคคตจิต หรือโลกุตตรจิต วิถีจิตนั้นเรียก “อัปปนาวิถี” ซึ่งในอัปปนาวิถีนั้นแบ่งเป็นโลกียอัปปนาวิถี และโลกุตตรอัปปนาวิถี ได้แก่วิถีจิตที่มีอัปปนาชวนจิต ๒๖ ดวง คือมหัคคต-กุศลจิต ๙ มหัคคตกิริยาจิต ๙ โลกุตตรจิต ๘ เป็นต้น

กามวิถี คือวิถีจิตที่รับอารมณ์ ๖ ได้แก่ รูปารมณ์, สัททารมณ์, คันธารมณ์, รสารมณ์, โผฏฐัพพารมณ์ และธัมมารมณ์ ที่เกี่ยวกับกามธรรม เมื่อว่าโดยการรู้อารมณ์ทั้ง ๖ ของกามาวจรจิตโดยอาศัยทวารต่างๆ ที่เรียกว่าทวารวิถี แล้ว กามวิถีนี้อาจแบ่งโดยทวารแห่งการรู้อารมณ์ได้ ๒ทาง คือ กามวิถีทางปัญจทวารวิถี และกามวิถีทางมโนทวารวิถี

กามวิถีทางปัญจทวารวิถี(จักขุทวารวิถี, โสตทวารวิถี, ฆานทวารวิถี, ชิวหาทวารวิถี, กายทวารวิถี)นั้น มีความเป็นไปของจิตในการรับปัญจารมณ์ ที่เรียกว่า วิสยัปปวัตติ มีอยู่ ๔ นัยคือ อติมหันตารมณ์วิถี (ตทารัมมณวาระ), มหันตารมณ์วิถี (ชวนวาระ), ปริตตารมณ์วิถี (โวฏฐัพพนวาระ), และอติปริตตารมณ์วิถี (โมฆวาระ) เป็นต้น โดยประเภทของปัญจารมณ์ที่สัตว์ทั้งหลายได้รับนั้นมี ๓ ประการคือ อติอิฏฐารมณ์, อิฏฐารมณ์ และอนิฏฐารมณ์ โดยปัญจารมณ์ ได้แก่ รูปารมณ์, สัททา-รมณ์, คันธารมณ์, รสารมณ์ และโผฏฐัพพารมณ์ เหล่านี้ เมื่อกล่าวโดยสภาวปรมัตถ์ก็ได้แก่ วิสยรูป ๗ คือ วัณณะ, สัททะ, คันธะ, รสะ, ปฐวี, เตโช และวาโย รูปเหล่านี้จะเป็นอารมณ์แก่วิถีจิตได้ต้องเป็นไปปัจจุบันอย่างเดียว คือรูปเหล่านี้จะต้องกำลังมีอยู่ จึงจะเป็นอารมณ์ทางปัญจทวารวิถี

ส่วนในทางมโนทวารวิถี[๑๓๕]ที่รับกามอารมณ์นั้น สามารถรับอารมณ์ทั้ง ๖ ได้ทั้งหมดไม่จำกัดว่าจะต้องเป็นปัจจุบัน, อดีต หรืออนาคต แม้ในกาลวิมุตติอารมณ์ มโนทวารวิถีก็รับได้ มโนทวาร วิถีจึงมีอารมณ์ได้ทั้ง ๖ คือ รูปารมณ์, สัททารมณ์, คันธารมณ์, รสารมณ์, โผฏฐัพพารมณ์ และธัมมา-รมณ์ ทั้งที่เป็นปรมัตถ์และบัญญัติ(ปณฺณตฺติทุก[๑๓๖]) ธัมมารมณ์จึงไม่จำกัดว่าจะเป็นปัจจุบันคืออารมณ์ ๖ นั้นกำลังมีอยู่ เป็นอนาคต คืออารมณ์ ๖ นั้นจะปรากฏขึ้นในภายหน้า หรือเป็นอดีตคือ อารมณ์ ๖ นั้นดับไปแล้ว และตลอดจนกาลวิมุตติอารมณ์ คือ นิพพาน และบัญญัติธัมมารมณ์ก็เป็นอารมณ์แก่มโนทวารวิถีทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น อารมณ์ ๖ นี้เป็นอารมณ์แก่มโนทวารวิถีนั้น มาสู่มโนทวารวิถีได้ ๒ ทาง คือ

(๑) อารมณ์ ๖ ที่มาปรากฏทางมโนทวารโดยตรง เรียกว่า สุทธมโนทวารวิถี

(๒) อารมณ์ ๖ ที่เนื่องมาจาก ปัญจทวารวิถี เรียกว่า ตทนุวัตติกมโนทวารวิถี[๑๓๗]หรือ อนุพันธกมโนทวารวิถี

ดังนั้น กามชวนสุทธมโนทวารวิถีและวิสยัปปวัตติในมโนทวารมี ๔ นัย คืออติวิภูตารมณ์-วิถี (ตทารัมมณวาระ), วิภูตารมณ์วิถี (ชวนวาระ), อวิภูตารมณ์วิถี (โวฏฐัพพนวาระ), และอติอวิภูตา-รมณ์วิถี (โมฆวาระ) เป็นต้น

---

[๑๓๕] มโนทวารวิถี อีกประเภทหนึ่ง ได้แก่ สุปินวิถี คือวิถีจิตที่เกิดขึ้นขณะนอนหลับไม่สนิท เรียกอีกอย่างว่าความฝัน ความฝันนั้นจัดเป็นกามชวนมโนทวารวิถี หมายถึงรับกามอารมณ์ทางใจทางเดียวเท่านั้น วิถีฝันไม่อาจเกิดทางปัญจทวารได้เลย ดูรายละเอียดใน **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง, ๒๕๔๕), หน้า ๖๖.

[๑๓๖] อภิ.สงฺ.(บาลี) ๓๔/๑,๓๑๕/๒๙๗, อภิ.สงฺ.(ไทย) ๓๔/๑,๓๑๕/๓๓๐.

[๑๓๗] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๑,๐๓๑.

ส่วนของตทนุวัตติกมโนทวารวิถี หรืออนุพันธกมโนทวารวิถี คือมโนทวารวิถีที่เกิดต่อจากปัญจทวารวิถี โดยมีปรมัตถ์เป็นอารมณ์เชื่อมโยงไปสู่บัญญัติเพื่อให้รู้เรื่องราวของสมมุติบัญญัติ มีอยู่อย่างละ ๔ วิถี คือ

(๑) อตีตัคคหณวิถี เป็นมโนทวารวิถีที่รับอารมณ์ต่อจากปัญจทวารวิถี ซึ่งเมื่อปัญจทวารวิถีรับอารมณ์ที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้า อันเป็นปรมัตถอารมณ์ และเป็นปัจจุบันอารมณ์ด้วยเรียกอารมณ์นี้ว่าเป็น ปัจจุบันนิปผันนรูป ส่วนอตีตัคคหณวิถีนั้นก็มีอารมณ์เป็นปรมัตถ์ ซึ่งเป็นอารมณ์เดียวกันกับปัญจทวารวิถีนั้นเอง แต่เป็นอารมณ์ที่ได้รับในภายหลัง จึงเป็นอดีตอารมณ์ไป เช่น

ในจักขุทวารวิถีซึ่งรับรูปารมณ์อันเป็นปรมัตถอารมณ์ และเป็นปัจจุบันอารมณ์ด้วย มีวิถีจิตเกิดดังนี้ คือ (ความหมายของ อักษรย่อ ดูได้จาก ตารางที่ ๓-๑ แสดง อักษรย่อในภาพวิถี)

ตี น ท ป จ ส ณ วุ ช ช ช ช ช ช ช ต ต จักขุทวารวิถี

อตีตัคคหณวิถี ก็มีรูปารมณ์อันเป็นปรมัตถอารมณ์ แต่ว่าเป็นรูปารมณ์ที่ดับไปแล้ว จึงเป็นอดีตอารมณ์ ที่รู้ได้ทางมโนทวารวิถี คือ

น ท ม ช ช ช ช ช ช ช ต ต อตีตัคคหณวิถี

การเกิดขึ้นของจักขุทวารวิถี กับอตีตัคคหณวิถี นี้ จะเกิดขึ้นสลับกันอยู่เสมอ เป็นจำนวนหลายร้อยหลายพันวิถี ขณะที่กำลังดูสิ่งหนึ่งสิ่งใดอยู่นั้น

(๒) **สมูหัคคหณวิถี** เป็นมโนทวารวิถีที่ทำหน้าที่รวบรวมทุกๆส่วนของอารมณ์ที่ประสบนั้นเข้าด้วยกัน เพื่อจะประมวลความหมายให้เป็นบัญญัติ[๑๓๘] แต่ในขณะนี้ยังมีอารมณ์เป็นปรมัตถ์ (สภาวะที่ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ[๑๓๙])อยู่ และเป็นอดีตอารมณ์เช่นเดียวกันกับอตีตัคคหณวิถี มีวิถีจิตเกิดดับนี้มากมายหลายรอบ

น ท ม ช ช ช ช ช ช ช ต ต สมูหัคคหณวิถี

(๓) **อัตถัคคหณวิถี** เป็นมโนทวารวิถีที่มีหน้าที่รับรูปร่างสัณฐานของอารมณ์ที่สมูหัคคหณวิถีได้รวบรวมไว้แล้ว จนกระทั่งรู้ความหมายในอัตถบัญญัติอารมณ์ในวิถีนี้จึงเป็นบัญญัติอารมณ์ เมื่อเป็นบัญญัติอารมณ์แล้ว ตทาลัมพณจิตเกิดไม่ได้ ตามวิถีจิตที่เกิดขึ้นดังนี้มีมากมายหลายรอบ

น ท ม ช ช ช ช ช ช ช อัตถัคคหณวิถี

---

[๑๓๘] **บัญญัติ** ในที่นี้หมายถึง ขณะที่จิตนั้น ไม่รู้ลักษณะของจิต เจตสิก รูป แต่ละลักษณะแต่ละอาการซึ่งเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยแล้วก็ดับไปอย่างรวดเร็ว และในขณะจิตเดียวกันนั้น ยังมีความหลงเกี่ยวกับสภาพการมีอยู่ของปรมัตถธรรมที่เป็นสภาพธรรมที่มีจริงว่า ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน โดยถืออาการของรูปและนามว่าเป็นสิ่งหนึ่งสิ่งใด ฉะนั้นผู้ไม่รู้ลักษณะของปรมัตถธรรม จึงอยู่ในโลกของสมมติสัจจะหรือบัญญัติ ดูรายละเอียดใน **ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขปและภาคผนวก**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส.พริ้นติ้งเฮาส์, ๒๕๕๕), หน้า ๒๕๕.

[๑๓๙] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๑๘๙.

(๔) **นามัคคหณวิถี** เป็นมโนทวารวิถีที่รู้ชื่อของอารมณ์นั้นๆ ที่บัญญัติไว้ตามโวหารของชาวโลกที่ใช้เรียกร้องกล่าวขานกัน จึงมี**นามบัญญัติ ๖**[๑๔๐]เป็นอารมณ์และเกิดขึ้นเป็นจำนวนมากมายหลายรอบ เช่นเดียวกับอัตถัคคหณวิถีทุกประการ

น ท ม ช ช ช ช ช ช ต ต นามัคคหณวิถี

ตทนุวัตติกมโนทวารวิถีที่เกิดต่อจากจักขุทวารวิถีซึ่งมีรูปหรือสีเป็นอารมณ์ ส่วนตทนุวัตติกมโนทวารวิถี ที่เกิดต่อจากฆานทวารวิถี อันมีกลิ่นเป็นอารมณ์, ที่เกิดต่อจากชิวหาทวารวิถี ที่มีรสเป็นอารมณ์ หรือที่เกิดต่อจากกายทวารวิถี ที่มีปฐวี, เตโช, วาโยเป็นอารมณ์ ตทนุวัตติกมโนทวารวิถีทั้ง ๓ ก็เป็นไปโดยนัยที่เกิดต่อจากจักขุทวารวิถี

แต่ส่วนตทนุวัตติกมโนทวารวิถีที่เกิดต่อจากโสตทวารวิถีนั้น อันมีเสียงคือสัททารมณ์เป็นอารมณ์แล้ว นามัคคหณวิถีย่อมเกิดก่อน อัตถัคคหณวิถีตามภายหลัง ทั้งนี้เพราะเสียงที่เปล่งออกมาเป็นถ้อยคำพูดนั้น มโนทวารวิถีย่อมรู้ชื่อของอารมณ์นั้นๆ ก่อนที่จะรู้ความหมายของอารมณ์ เช่นเมื่อได้ยินคำว่า “แม่น้ำ” ย่อมรู้จักชื่อเรียกขานนั้นก่อนแล้วจึงรู้ความหมายว่า ลำน้ำใหญ่เป็นที่รวมของลำธารทั้งปวง เป็นต้น และถ้าเสียงที่เปล่งมานั้นคำพูดพยางค์เดียวสมูหัคคหณวิถีย่อมไม่เกิดเพราะสัททารมณ์นั้นมีน้อยไม่ต้องรวบรวมอะไรอีก มีความสมบูรณ์อยู่ในถ้อยคำนั้นแล้ว เช่นคำว่า รถ,บ้าน, คน เป็นต้น

ถ้าสัททารมณ์ที่ปรากฏขึ้นให้ได้ยินนั้น เป็นภาษาต่างประเทศ หรือเสียงของสัตว์ซึ่งไม่สามารถรู้ความหมายได้ อัตถัคคหณวิถีก็ไม่เกิด คงมีแต่อตีตัคคหณวิถี, สมูหัคคหณวิถีและนามัคคหณ-วิถี เพียง ๓ อย่างนี้เท่านั้น

ในปัญจารมณ์บางอย่างที่ไม่เกี่ยวกับชื่อหรือไม่มีแสดงให้ปรากฏชัดโดยเฉพาะ เช่นเห็นคนกวักมือหรือเสียงร้องเรียกชักชวนให้ “เดินมาที่นี่” หรือไล่ให้ “ออกไป”เป็นต้น นามัคคหณวิถีก็ไม่เกิด เมื่อนามัคคหณวิถีเกิดไม่ได้ ก็ต้องมีวิถีจิตที่จะขยายความหมายให้รู้ให้เข้าใจในอารมณ์ยิ่งขึ้นไปจากที่อัตถัคคหณวิถีรู้แล้ว ถ้าอารมณ์นั้นมีการแสดงออกทางกายทวาร กายวิญญัตติคคหณวิถี[๑๔๑] ก็เกิดต่อ

---

[๑๔๐] **นามบัญญัติ** หรือ **ปัญญาปนตาบัญญัติ**(บัญญัติที่ทำให้รู้เนื้อความ) แยกย่อยออกเป็น ๖ อย่างคือ

๑. วิชชมานบัญญัติ (บัญญัติสิ่งที่มีอยู่ เช่น รูป เวทนา สมาธิ เป็นต้น)

๒. อวิชชมานบัญญัติ (บัญญัติสิ่งที่ไม่มีอยู่ เช่น ม้า แมว รถ นายแดง เป็นต้น)

๓. วิชชมาเนน อวิชชมานบัญญัติ (บัญญัติสิ่งที่ไม่มี ด้วยสิ่งที่มี เช่น คนดี นักฌาน ซึ่งความจริงมีแต่ดีคือภาวะที่เป็นกุศล และฌาน แต่คนไม่มี เป็นต้น)

๔. อวิชชมาเนน วิชชมานบัญญัติ (บัญญัติสิ่งที่มี ด้วยสิ่งที่ไม่มี เช่น เสียงหญิง ซึ่งความจริง หญิงไม่มีมีแต่เสียง เป็นต้น)

๕. วิชชมาเนน วิชชมานบัญญัติ (บัญญัติสิ่งที่มี ด้วยสิ่งที่มี เช่น จักขุสัมผัส โสตวิญญาณ เป็นต้น)

๖. อวิชชมาเนน อวิชชมานบัญญัติ (บัญญัติสิ่งที่ไม่มี ด้วยสิ่งที่ไม่มี เช่น ราชโอรส ลูกเศรษฐี เป็นต้น) ดูรายละเอียดใน **สัจจสังเขป**, หน้า ๑๗๔-๑๘๑.

[๑๔๑] สยำ กายคหณานุสาเรน วิญฺญายตีติปิ วิญฺญตฺติ. ดูรายละเอียดใน **อฏฺฐสาลินิยา นาม อภิธมฺมฏฺฐกถาย ธมฺมสงฺคณีวณฺณนา ฉบับมหาจุฬาอัฏฐกถา**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักค้นคว้าทางวิญญาณ, ๒๕๓๒), หน้า ๓๘๒.

จากอัตถัคคหณวิถี ถ้าอารมณ์นั้นมีการแสดงออกทางวจีทวาร วจีวิญญัตติคคหณวิถี[๑๔๒] ก็เกิดต่อจากอัตถัคคหณวิถี และยิ่งกว่านั้นยังมีอธิปายัคคหณวิถี[๑๔๓]เกิดขึ้นเพื่ออธิบายความหมายของอารมณ์ได้ประสบนั้นให้ละเอียดยิ่งขึ้นไปอีก

มโนทวารวิถีที่เป็นอัปปนาชวนะ คืออัปปนาจิตที่ทำหน้าที่เป็นชวนกิจ เสพอารมณ์อย่างเดียวแนบแน่นอยู่โดยเฉพาะ ได้แก่จิต ๒๖ หรือ ๕๘ (มหัคคตกุศลจิต ๙, มหัคคตกิริยาจิต๙, โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐) มีแต่อารมณ์ที่ชัดเจนที่สุดประเภทเดียว คือมีแต่วิภูตารมณ์วิถีอย่างเดียวซึ่งอัปปนาวิถี มี ๒ ประเภท คือ โลกียอัปปนาวิถี (มหัคคตกุศลจิต ๙, มหัคคตกิริยาจิต ๙) ได้แก่ อาทิกัมมิกฌานวิถี เป็นต้น และโลกุตตรอัปปนาวิถี (โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐) ได้แก่ ฌานสมาปัตติวิถี, ปาทกฌานวิถี, อภิญญาวิถี, มัคควิถี, ผลสมาปัตติวิถี และนิโรธสมาปัตติวิถี[๑๔๔]

๓.๑.๙.๓ ปัญจทวารวิถี

จากหัวข้อ ๓.๑.๗ ว่าด้วยเรื่อง ตทารัมมณจิต ๑๑ ดวง ในฐานะวิบากจิต ผู้วิจัยได้ยกตัวอย่างของวิบากจิตหรือตทารัมมณจิต ๑๑ ดวง โดยอุปมาเปรียบด้วยผลมะม่วงอันสุกแล้วและหลุดจากขั้วหล่นลงสู่พื้นดิน ในหัวข้อของปัญจทวารวิถีนี้ ก็จะนำอุปมาดังกล่าวมาทำการอธิบายอุปมาวิถีจิต[๑๔๕]ในปัญจทวารวิถี เพื่อที่จะแสดงให้เห็นถึงชวนจิตที่เกิดขึ้น โดยความเป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิตของสัตว์บุคคลอันเนื่องมาจากวิธีการโยนิโสมนสิการที่แยบคาย (โยนิโสมนสิการ) หรือไม่แยบคาย (อโยนิโสมนสิการ) ในขณะที่อารมณ์กามธรรม ๓[๑๔๖] มาปรากฏในปัจจุบัน

โดยในหัวข้อ ๓.๑.๙.๓ นี้ ผู้วิจัยจะได้แสดงถึงปัญจทวารวิถี แค่เพียง ๒ ประเภทเพื่อเป็นตัวอย่าง ซึ่งผู้วิจัยมีความคิดเห็นว่าคงพื้นฐานที่ได้ศึกษามาตามลำดับคงจะเพียงพอสำหรับทำความเข้าใจในปัญจทวารวิถีจิตทั้งสองประเภท กล่าวคือ จักขุทวาริก อติมหันตารมณ์วิถี ตทารัมมณวาระประเภทที่ ๑ และประเภทที่ ๒ ดังนี้ คือ [แผนภูมิที่ ๓-๖ แสดง จักขุทวาริก อติมหันตารมณ์วิถี ๕ ประเภท (ประเภทที่ ๑, ประเภทที่ ๒) จะแสดงไว้ ๕ ประเภท[๑๔๗]]

---

[๑๔๒] สยำ วจีคหณานุสาเรน วิญฺญายตีติปิ วิญฺญตฺติ. ดูรายละเอียดใน **อฏฺฐสาลินิยา นาม อภิธมฺมฏฺฐกถาย ธมฺมสงฺคณีวณฺณนา ฉบับมหาจุฬาอัฏฐกถา**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักค้นคว้าทางวิญญาณ, ๒๕๓๒), หน้า ๓๘๓.

[๑๔๓] บุญมี เมธางกูร และบุษกร เมธางกูร, **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคห-วิภาค**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง, ๒๕๔๕), หน้า ๖๓.

[๑๔๔] พระอนุรุทธเถระ และพระสุมังคลสามีเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา**, หน้า ๑๗๘-๑๘๐.

[๑๔๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๐-๑๖๑.

[๑๔๖] อารมณ์กามธรรม ๓ ได้แก่ อติอิฏฐารมณ์ (ดียิ่ง), อิฏฐมัชฌัตตารมณ์ (ดีธรรมดา) และอนิฏฐารมณ์ (ไม่ดี)

[๑๔๗] พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหะและนามรูปวินิจฉัยพร้อมด้วยภาพวิถี**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๗), หน้า ๔๑.

-ประเภทที่ ๑[๑๔๘] คือ จักขุทวาริก อติมหันตารมณ์วิถี ตทารัมมณวาระ ที่เกิดในกามภูมิ (กามชวนะ ๒๙[๑๔๙]) ตามสมควรแก่ชนิดของอารมณ์ โดยความเป็นกุศลชวนะ ได้แก่ กามชวนะ ๒๗ ดวง (เว้นโทสชวนะ ๒ ดวง) เขียนย่อว่า กามช.(เว้นโทสะชวน ๒)

-ประเภทที่ ๒[๑๕๐] คือ จักขุทวาริก อติมหันตารมณ์วิถี ตทารัมมณวาระ ที่เกิดในกามภูมิ (กามชวนะ ๒๙) ตามสมควรแก่ชนิดของอารมณ์ โดยความเป็นอกุศลชวนะ ได้แก่ โทสชวนะ ๒ ดวง

ส่วนในหัวข้อ ๓.๑.๖ ว่าด้วยเรื่อง กามชวนะ ๒๙ และภวังคจิต ๑๙[๑๕๑]โดยบุคคลและภูมิ ผู้วิจัยได้แสดง แผนภูมิที่ ๓-๔ แสดง กามชวนะ ๒๙ และภวังคจิต ๑๙ โดย บุคคลและภูมิ ซึ่งในวิถีประเภทที่ ๑ และที่ ๒ นั้น ในภวังคจิต ๑๙ ดวงนี้นั้น เมื่อทำการพิจารณาถึงภวังคจิตดังกล่าวแต่ละดวงจนครบทั้งหมด ๑๙ ดวงแล้ว ทำให้ทราบว่าภวังคจิตเป็นวิบากจิต เป็นจิตประเภทเดียวกับปฏิสนธิจิต จุติจิต ดังนั้น ภวังคจิต ที่ทำหน้าที่ ดำรงภพชาติ มีอารมณ์ของชวนจิตสุดท้ายของชาติก่อน ซึ่งภวังคจิต มีอารมณ์เดียวกันกับปฏิสนธิจิต และ จุติของชาตินี้ และสามารถปฏิสนธิได้ในกามภูมิ ๑๑ เท่านั้น ได้แก่ กามภวังคจิต ๑๐ ดวง เขียนย่อว่า กามภ.๑๐ มีอุเบกขาสันตีรณอกุศลวิบาก ๑, อุเบกขาสันตีรณกุศลวิบาก ๑ และมหาวิบาก ๘ (เว้นรูปาวจรวิบากจิต ๕, อรูปาวจรวิบากจิต ๔)

แผนภูมิที่ ๓-๖

แสดง จักขุทวาริก อติมหันตารมณ์วิถี ๒ ประเภท

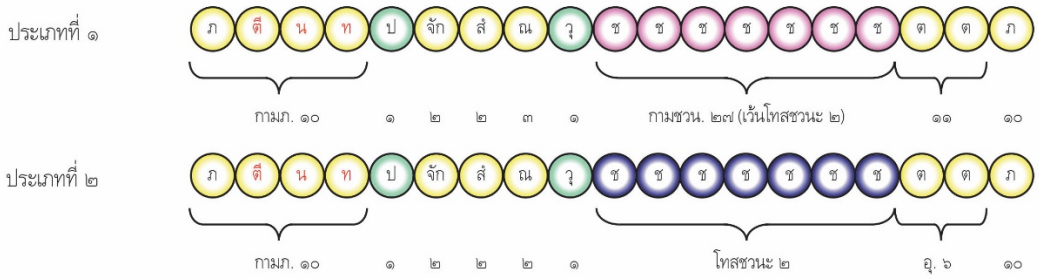

จาก แผนภูมิที่ ๓-๖ แสดง จักขุทวาริก อติมหันตารมณ์วิถี ๒ ประเภท สามารถอธิบายการเกิดขึ้นของปัญจทวารวิถี ดังนี้คือ

๑) เมื่อมีอารมณ์มากระทบกับภวังคจิตเป็นครั้งแรก จึงเรียกจิตดวงนี้ว่า **อตีตภวังค์ (ตี)**

---

[๑๔๘] พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหะและนามรูปวินิจฉัยพร้อมด้วยภาพวิถี**, หน้า ๔๑.

[๑๔๙] กามชวนะ ๒๙ ดวง ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ ดวง, หสิตุปปาทจิต ๑ ดวง, มหากุศลจิต ๘ ดวง และมหากิริยาจิต ๘ ดวง

[๑๕๐] พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหะและนามรูปวินิจฉัยพร้อมด้วยภาพวิถี**, หน้า ๔๑.

[๑๕๑] ภวังคจิต ๑๙ ดวง ได้แก่ อุเบกขาสันตีรณอกุศลวิบากจิต ๑, อุเบกขาสันตีรณกุศลวิบากจิต ๑, มหาวิบากญาณวิปปยุตตจิต ๔, มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔, รูปาวจรวิบากจิต ๕ และอรูปาวจรวิบากจิต ๔

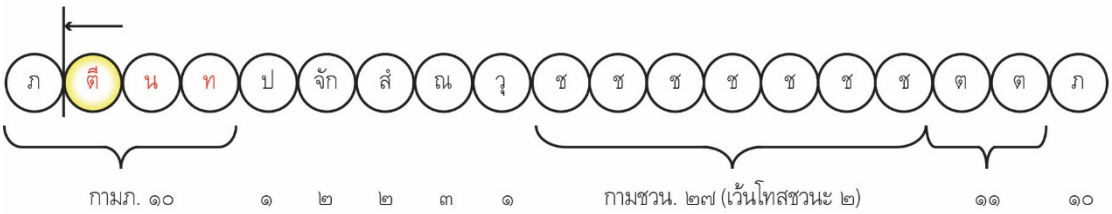

แผนภูมิที่ ๓-๗
แสดง จิตที่ชื่อว่า อตีตภวังค์ (ตี)

๒) อารมณ์ที่มากระทบกับภวังคจิตทางปัญจทวาร คือ รูปารมณ์, สัททารมณ์, คันธารมณ์, รสารมณ์ และโผฏฐัพพารมณ์ เมื่ออตีตภวังค์ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า **ภวังคจลนะ (น)** คือภวังคจิตหวั่นไหวด้วยอำนาจของปัญจารมณ์

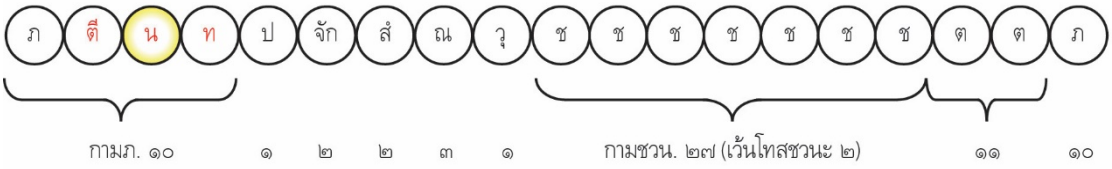

แผนภูมิที่ ๓-๘
แสดง จิตที่ชื่อว่า ภวังคจลนะ (น)

๓) เมื่อภวังค์คจลนะดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า **ภวังคุปัจเฉทะ (ท)** ซึ่งได้แก่ภวังค์คจลนะดวงที่ ๒ และทำหน้าที่ตัดกระแสภวังค์ในขณะที่ยังเป็นภวังคจิตอยู่ ยังไม่ขึ้นสู่วิถี

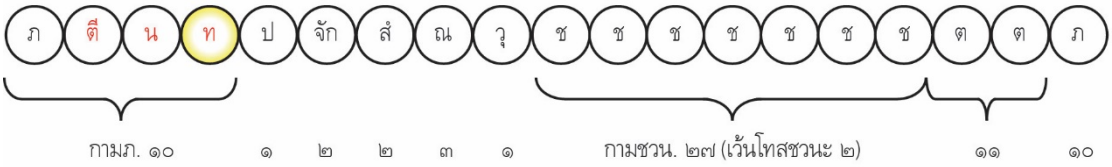

แผนภูมิที่ ๓-๙
แสดง จิตที่ชื่อว่า ภวังคุปัจเฉทะ (ท)

๔) เมื่อภวังค์คุปัจเฉทะดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า **ปัญจทวาราวัชชนจิต (ป)** ทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือ

๑. ทำหน้าที่พิจารณา (หรือรับ) อารมณ์ได้ ๕ อย่าง คือ รูปารมณ์, สัททารมณ์, คันธารมณ์, รสารมณ์ และโผฏฐัพพารมณ์

๒. ทำหน้าที่ตัดกระแสภวังค์ไม่ให้เกิดขึ้นเลยเข้าไปในวิถี (วิถีจิตเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกที่ปัญจทวาราวัช-ชนจิต)

ฉะนั้นปัญจทวาราวัชชนจิตนี้นอกจากทำหน้าที่พิจารณา (หรือรับ) อารมณ์ได้ ๕ อย่างแล้ว ยังทำหน้าที่อีกอย่างหนึ่งคือ ตัดกระแสภวังค์เมื่อขึ้นสู่วิถีไม่ให้กระแสภวังค์ไปรบกวนจิตที่เกิดต่อจากปัญจทวาร ถ้ายังมีการรับกระแสภวังค์อยู่ก็ยังไม่เรียกว่าวิถีจิต

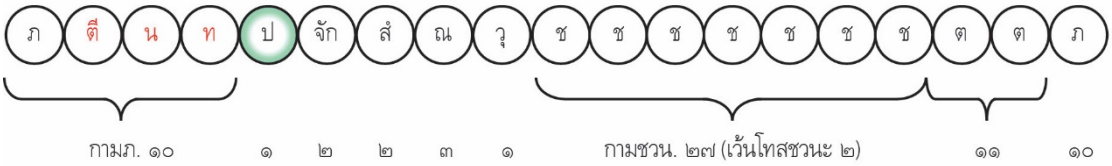

แผนภูมิที่ ๓-๑๐
แสดง จิตที่ชื่อว่า ปัญจทวาราวัชชนจิต (ป)

๕) เมื่อปัญจทวาราวัชชนจิตดับลง จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อเรียกว่า ทวิปัญจวิญญาณจิต (ปัญ) คือ จิตที่ทำหน้าที่รู้อารมณ์ว่าเป็นอารมณ์ชนิดไหน เช่น **จักขุวิญญาณจิต ๒ (จัก)** ทำหน้าที่รู้รูปารมณ์ เป็นต้น การที่จะรู้ว่าเป็นอารมณ์ชนิดไหนนั้น อารมณ์นั้นจะต้องปรากฏชัดกว่าอารมณ์อื่น ๆ จึงจะรู้อารมณ์นั้นได้ (หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นทวารคือประตูหรือทางเข้าให้กับอารมณ์ในบรรดาอารมณ์ทั้ง ๕ และอารมณ์ทั้ง ๕ นี้ จะเกิดพร้อมกันหรือเข้าทางทวารทั้ง ๕ พร้อมกันหมดไม่ได้ จะต้องเกิดหรือเข้าทีละทวาร เมื่ออารมณ์นั้นปรากฏชัดกว่าอารมณ์อื่น ๆ)

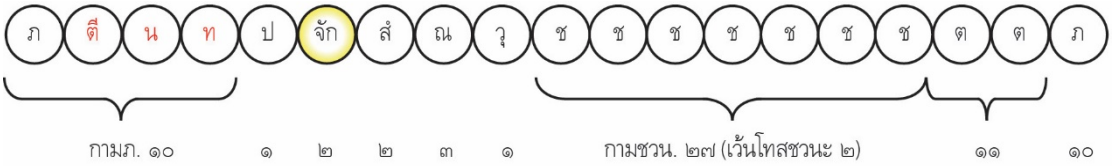

แผนภูมิที่ ๓-๑๑
แสดง จิตที่ชื่อว่า จักขุวิญญาณจิต ๒ (จัก)

๖) เมื่อทวิปัญจวิญญาณจิต [จักขุวิญญาณจิต ๒ (จัก)] ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อเรียกว่า **สัมปฏิจฉนจิต (สำ)** คือ จิตที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ที่เกิดต่อจากทวิปัญจวิญญาณจิต [จักขุ-วิญญาณจิต ๒ (จัก)] และจิตที่ทำหน้าที่สัมปฏิจฉนจิตนี้รับอารมณ์ได้ ๕ อย่างเหมือนกับปัญจทวารา-วัชชนจิตจึงรวมเรียกจิตทั้ง ๓ ดวงนี้ (คือปัญจทวาราวัชชนจิต ๑ และ สัมปฏิจฉนจิต ๒) ว่า มโนธาตุ ๓ คือจิตที่รับอารมณ์ได้ ๕ อย่าง โดยแน่นอน

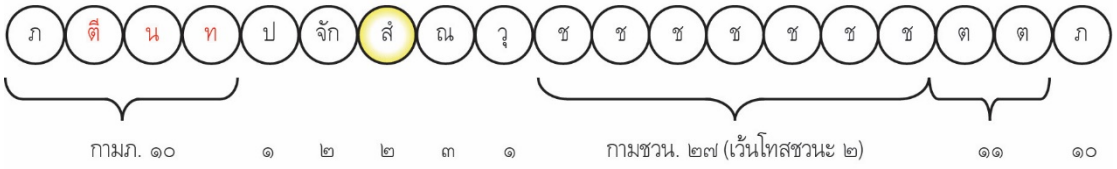

แผนภูมิที่ ๓-๑๒
แสดง จิตที่ชื่อว่า สัมปฏิจฉนจิต (สं)

๗) เมื่อสัมปฏิจฉนจิต ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อเรียกว่า **สันตีรณจิต (ณ)** คือจิตที่ทำหน้าที่ไต่สวนอารมณ์

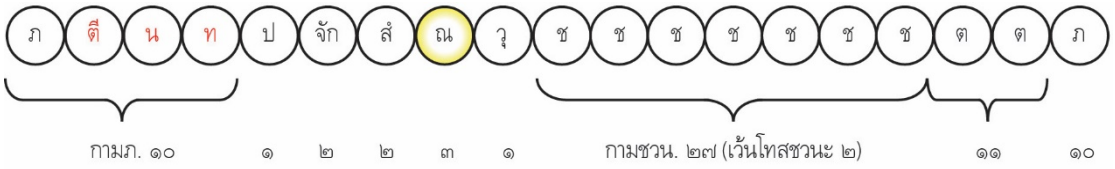

แผนภูมิที่ ๓-๑๓
แสดง จิตที่ชื่อว่า สันตีรณจิต (ณ)

๘) เมื่อสันตีรณจิตดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อเรียกว่า **โวฏฐัพพนจิต (วุ)** คือจิตที่ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ จิตที่ทำหน้าที่สำคัญที่สุดในปัญจทวารวิถี ก็ได้แก่ โวฏฐัพพนจิต (คือ มโนทวาราวัชชนจิต) เพราะจิตดวงนี้ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ที่ไม่ดีให้เป็นดี เช่น ซากศพของสุนัขกำลังเน่าอยู่จัดเป็นอารมณ์ที่ไม่ดีสำหรับบุคคลทั่วไป แต่สำหรับผู้ที่เจริญกรรมฐานกลับเห็นเป็นอารมณ์ที่ดีเพราะได้นำอารมณ์ที่เห็นซากสุนัขเน่ามาพิจารณาโดยความเป็นวิปัสสนากรรมฐานว่า ตัวเราหรือบรรดามนุษย์และสัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในโลกนี้เมื่อตายแล้วก็ไม่ต่างอะไรจากซากสุนัขเน่าเป็นเรื่องธรรมดาปกติ

ส่วนการเห็นอารมณ์ที่ดีแต่ตัดสินว่าไม่ดี เช่น การเห็นพระภิกษุสามเณรเดินบิณฑบาตรผ่านมา แต่พระภิกษุสามเณรมีอาการไม่สำรวม(มีอาการลุกลี้ลุกลน) ผู้ที่กำลังจะใส่บาตรก็เกิดความไม่ชอบใจ (โทสะเกิด) เพราะเห็นภิกษุสามเณรนี้ไม่สำรวมระวังกิริยาอาการ ก็ไม่เลื่อมใสจึงไม่ยอมใส่บาตรให้ ตัวอย่างเช่นนี้ เป็นการแสดงให้เห็นว่า ได้เห็นอารมณ์ (คือรูปารมณ์ หมายถึง พระภิกษุสามเณรอันเป็นเครื่องหมายหรือตัวแทนของความดีงามคือเป็นผู้สืบทอดพระพุทธศาสนา) ที่ดียิ่ง (กุศลที่เป็นอติอิฏฐเกิด) แต่เวลาตัดสินก็ตัดสินไม่ดี (อกุศลที่เป็นโทสะเกิด)

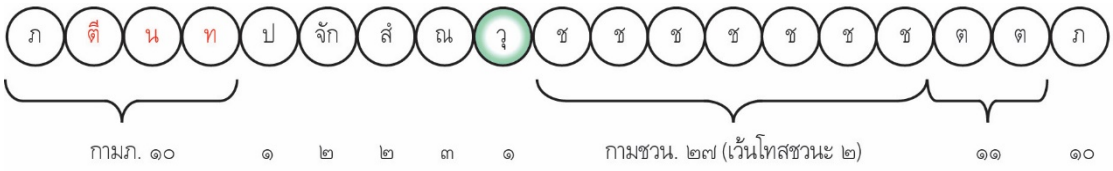

แผนภูมิที่ ๓-๑๔
แสดง จิตที่ชื่อว่า โวฏฐัพพนจิต (วุ)

๙) เมื่อโวฏฐัพพนจิตดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อเรียกว่า **ชวนจิต (ช)** คือ จิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณ์ (หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นตัวกรรมก็ได้) เกิดขึ้น ๗ ขณะ

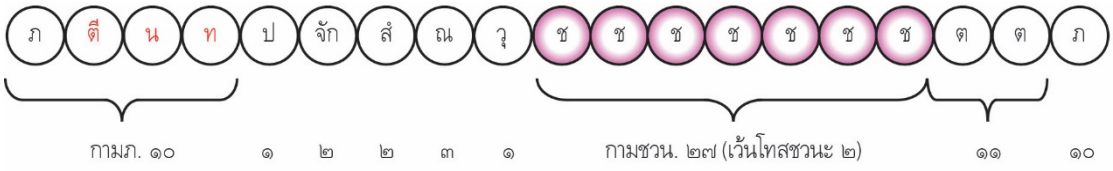

แผนภูมิที่ ๓-๑๕
แสดง จิตที่ชื่อว่า ชวนจิต (ช)

๑๐) เมื่อชวนจิตดวงที่ ๗ ดับลงแล้วจิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อเรียกว่า ตทารัมมณจิต (ต)คือ จิตที่ทำหน้าที่ต่อจากชวนะ เหตุที่ตทารัมมณจิตเกิดขึ้น ๒ ขณะนั้น เพราะการดับลงของกระแสอารมณ์นั้นยังมีกำลังมากอยู่จะดับลงที่ตทารัมมณจิตขณะที่ ๑ (ดวงที่ ๑) ก็ยังมีกระแสอารมณ์เหลืออยู่จึงต้องมีตทารัมมณจิตเกิดขึ้นมารับกระแสอารมณ์อีก ๑ ขณะ (ดวงที่ ๒) เปรียบเหมือนกับนักกีฬาที่กำลังวิ่งขณะที่เข้าเส้นชัยนั้น จะหยุดลงตรงเส้นชัยพอดีนั้นเป็นไปไม่ได้ เพราะยังมีกำลังเหลืออยู่อีก จึงต้องวิ่งเลยเส้นชัยไปอีก ๑ ก้าวหรือ ๒ ก้าวเป็นอย่างน้อย (กระแสอารมณ์ที่เกิดในวิถีจิตก็เช่นเดียวกัน) ฉะนั้นกระแสอารมณ์ก็จะดับลงพร้อมกับตทารัมมณจิตขณะที่ ๒ (ดวงที่ ๒) และจิตที่เกิดต่อก็เป็นภวังคจิต

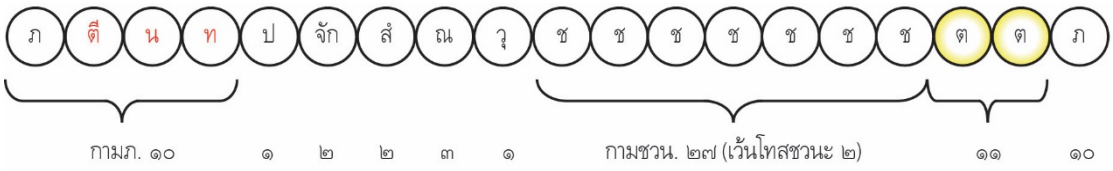

แผนภูมิที่ ๓-๑๖
แสดง จิตที่ชื่อว่า ตทารัมมณจิต (ต)

ผู้วิจัยได้อธิบายแสดงการเกิดขึ้นของปัญจทวารวิถีอย่างเป็นไปตามลำดับ ตั้งแต่อตีต-ภวังค์ (ตี) จนถึงที่สุดคือ ตทารัมมณจิต (ต) จากนี้ไปก็จะได้แสดง จักขุทวาริก อติมหันตารมณ์วิถี

ประเภทที่ ๑ และประเภทที่ ๒ เพื่อให้ทราบถึงการเกิดขึ้นของกุศลจิตในขณะที่มีโยนิโสมนสิการและการเกิดขึ้นของอกุศลจิตในขณะที่มีอโยนิโสมนสิการ ดังนี้ คือ

๑. จักขุทวาริก อติมหันตารมณ์วิถี ประเภทที่ ๑ ได้เกิดขึ้นในขณะที่มีโยนิโสมนสิการมีรายละเอียดของบุคคล, ภูมิ, องค์ธรรมปรมัตถ์, อารมณ์ และวัตถุ กล่าวคือ

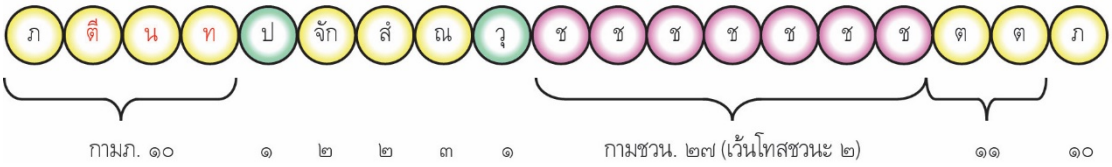

แผนภูมิที่ ๓-๑๗

แสดง จักขุทวาริก อติมหันตารมณ์วิถี ประเภทที่ ๑

ว่าโดยบุคคล : เกิดขึ้นแก่บุคคล ๘ จำพวก คือ ปุถุชน ๔ อริยผลบุคคล ๔ (สำหรับการเกิดขึ้นแห่งชวนะในบุคคลเหล่านั้น พึงทราบตามสมควรแก่บุคคลและภูมิ)

ว่าโดยภูมิ : เกิดได้ในกามภูมิ ๑๑

ว่าโดยองค์ธรรมปรมัตถ์ : ภวังค์แรก และภวังค์หลัง ได้แก่ กามภวังคจิต ๑๐ (แล้วแต่บุคคล) ส่วนวิถีจิตเหล่านั้น ได้แก่ ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑ จักขุวิญญาณจิต ๒ สัมปฏิจฉนจิต ๒ สันตีรณจิต ๓ โวฏฐัพพนจิต ๑ กามชวนะ ๒๗ (เว้นโทสชวนะ ๒) ตทารัมมณจิต ๑๑ (แล้วแต่ชนิดของรูปารมณ์)

ว่าโดยอารมณ์ : ภวังค์แรกและภวังค์หลัง มีอารมณ์ ๖ ที่เรียกว่า กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์ ที่ได้รับมาจากฉทวาริกมรณาสันนชวนะในภพก่อนเมื่อใกล้จะตายเป็นอารมณ์

ว่าโดยวัตถุ : จักขุวิญญาณจิต ๒ อาศัยจักขุวัตถุเกิด วิถีจิตที่เหลือทั้งหมด ภวังค์แรก ภวังค์หลัง อาศัยหทัยวัตถุเกิด

๒. จักขุทวาริก อติมหันตารมณ์วิถี ประเภทที่ ๒ ได้เกิดขึ้นในขณะที่มีอโยนิโสมนสิการมีรายละเอียดของบุคคล, ภูมิ, องค์ธรรมปรมัตถ์, อารมณ์ และวัตถุ กล่าวคือ

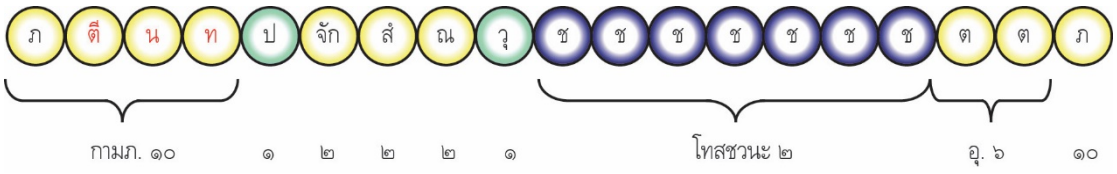

แผนภูมิที่ ๓-๑๘

แสดง จักขุทวาริก อติมหันตารมณ์วิถี ประเภทที่ ๒

ว่าโดยบุคคล : เกิดขึ้นแก่บุคคล ๖ จำพวก คือ ปุถุชน ๔ อริยผลบุคคลเบื้องต่ำ ๒ คือ พระโสดาบันบุคคล และพระสกทาคามีบุคคล

ว่าโดยภูมิ : เกิดได้ในกามภูมิ ๑๑

ว่าโดยองค์ธรรมปรมัตถ์ : ภวังค์แรก และภวังค์หลัง ได้แก่ กามภวังคจิต ๑๐ (แล้วแต่บุคคล) ส่วนวิถีจิตเหล่านั้น ได้แก่ ปัญจทวาราวัชนจิต ๑ จักขุวิญญาณจิต ๒ สัมปฏิจฉนจิต๒ อุเบกขา-สันตีรณจิต ๒ โวฏฐัพพนจิต ๑ โทสชวนะ ๒ อุเบกขาตทารัมมณจิต ๖

ว่าโดยอารมณ์ : ภวังค์แรกและภวังค์หลัง มีอารมณ์ ๖ ที่เรียกว่า กรรมอารมณ์ กรรม-นิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์ ที่ได้รับมาจากฉทวาริกมรณาสันนชวนะในภพก่อนเมื่อใกล้จะตายเป็นอารมณ์

ว่าโดยวัตถุ : จักขุวิญญาณจิต ๒ อาศัยจักขุวัตถุเกิด วิถีจิตที่เหลือทั้งหมด ภวังค์แรก ภวังค์หลัง อาศัยหทัยวัตถุเกิด

๓.๑.๙.๔ **มโนทวารวิถี**

ในส่วนของมโนทวารวิถีนี้ ผู้วิจัยได้แสดงกามชวนมโนทวารวิถี[๑๕๒]ด้วย แผนภูมิที่ ๓-๑๙ แสดงกามชวนมโนทวารวิถี ดังนี้ คือ

ว่าโดยบุคคล : เกิดขึ้นแก่บุคคล ๘ จำพวก คือ ปุถุชน ๔ อริยผลบุคคล ๔ (สำหรับการเกิดขึ้นแห่งชวนจิตแก่บุคคลเหล่านั้น พึงทราบตามสมควรแก่บุคคลและภูมิ)

ว่าโดยภูมิ : เกิดได้ในกามภูมิ ๑๑

ว่าโดยองค์ธรรมปรมัตถ์ : ภวังค์แรก และภวังค์หลัง ได้แก่ กามภวังคจิต ๑๐ (แล้วแต่บุคคล) ส่วนวิถีจิตเหล่านั้น ได้แก่ มโนทวาราวัชนจิต ๑ กามชวนจิต ๒๙ ส่วนตทารัมมณจิต ได้แก่ ตทารัมมณจิต ๑๑ (เมื่อชวนจิตเป็นกามชวนะ ๒๗ เว้น โทสชวนจิต ๒) หรืออุเบกขาตทารัมมณจิต ๖ (เมื่อชวนจิตเป็น โทสชวน ๒)

---

[๑๕๒] พระมหาชินวัฒน์ จกฺกวโร, **จิตโดยพิสดาร ๑๒๑ ดวง**, (กรุงเทพมหานคร: จารุชา ๑๙๘ การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า (บทนำ).

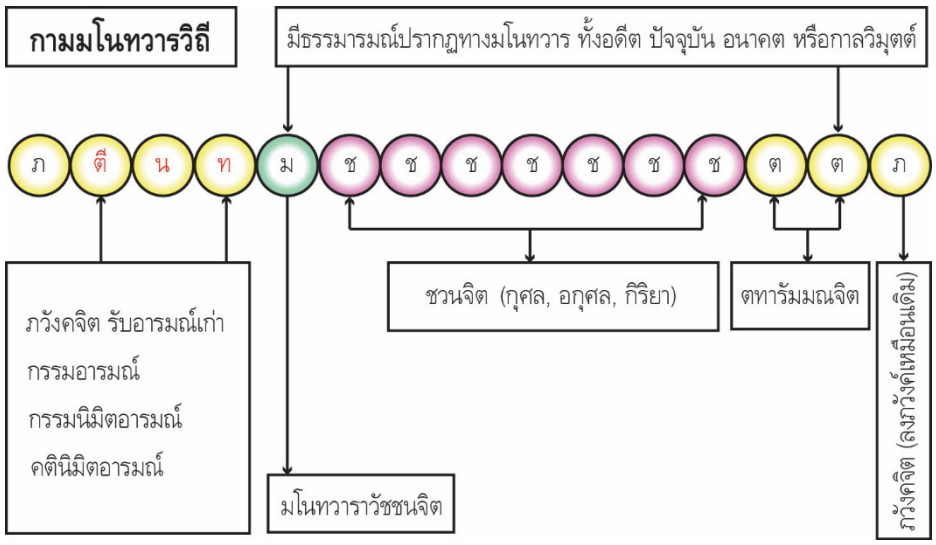

แผนภูมิที่ ๓-๑๙

แสดง กามชวนมโนทวารวิถี

ว่าโดยอารมณ์ : ภวังค์แรกและภวังค์หลัง มีอารมณ์ ๖ ที่เรียกว่า กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์ ที่ได้รับมาจากฉทวาริกมรณาสันนชวนะในภพก่อนเมื่อใกล้จะตายเป็นอารมณ์

สำหรับวิถีจิตทั้งหมดที่อยู่ในวิถีนี้ มีอติอิฏฐะ อิฏฐมัชฌัตตะ หรืออนิฏฐารมณ์ ๖ ที่เป็นปัจจุบันนิปผันนรูป ๑๘[๑๕๓] คือ นิปผันนรูปที่ดียิ่ง ดีธรรมดา หรือที่ไม่ดี ที่ปรากฏอยู่เฉพาะหน้าเป็นอารมณ์

ว่าโดยวัตถุ : ภวังค์แรก ภวังค์หลัง และวิถีจิตทั้งหมด อาศัยหทัยวัตถุเกิด

และต่อจากนี้ไป จะขอยกตัวอย่างเฉพาะอัปปนาชวน[๑๕๔] มโนทวารวิถี ที่เรียกว่า อาทิกัมมิกฌานวิถี (วิถีจิตที่มีฌานจิตเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก) ของติกขบุคคล และมันทบุคคล ซึ่งอาทิกัมมิกฌานวิถีนั้น เป็นมโนทวารวิถีที่ยกอัปปนาชวนะขึ้นเป็นประธาน มีญาณสัมปยุตตกามาวจรชวนะ ๘ ดวง

---

[๑๕๓] นิปผันนรูป ๑๘ คือรูปปรมัตถ์แท้ไม่ผันแปรเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น ได้แก่ มหาภูตรูป ๔, ปสาทรูป ๕, วิสยรูป ๔ (หรือ ๗), ภาวรูป ๒, หทยรูป ๑, ชีวิตรูป ๑ และอาหารรูป ๑ ดูรายละเอียดใน **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๖ รูปสังคหวิภาค นิพพานปรมัตถ์**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง, ๒๕๔๕), หน้า ๗.

[๑๕๔] อัปปนาชวนะ คืออัปปนาจิต(จิตที่แนบแน่นอยู่ในอารมณ์เดียวโดยเฉพาะ และทำลายกิเลสด้วย ได้แก่ จิต ๓๕ หรือ ๖๗ ดวง คือ มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐) ที่ทำหน้าที่เป็นชวนกิจ เสพอารมณ์อย่างเดียวแนบแน่นอยู่โดยเฉพาะ ได้แก่จิต ๒๖ หรือ ๕๘ ดวง เท่ากับจำนวนจิตที่เกิดได้ในอัปปนาวิถี(มหัคคตกุศลจิต๙ มหัคคตกิริยาจิต ๙ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐) เพราะชวนจิตจะต้องเป็นจิตที่อยู่ในวิถีด้วย ดูรายละเอียดใน **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง, ๒๕๔๕), หน้า ๘๑-๘๕.

(มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ และ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔) ดวงใดดวงหนึ่ง ซึ่งมีชื่อว่า ปริกรรม (ปริ), อุปจาร (อุ), อนุโลม (นุ), โคตรภู (โค) (หรือโวทานในมัคควิถีเบื้องบน ๓) เกิดขึ้นเป็นบาทรองรับอัปปนาชวนะเหล่านั้น

อัปปนาวิถีนี้แม้จะเป็นมโนทวารวิถีก็จริง แต่เป็นมโนทวารวิถีที่ไม่ต้องมีการจำแนกเป็นวิภูตารมณ์วิถี หรืออวิภูตารมณ์วิถี คือวิถีที่รับอารมณ์ชัดเจนมากบ้าง หรือน้อยบ้างเหมือนอย่างมโนทวารวิถี เพราะอัปปนาวิถีนี้มีอัปปนาจิตที่ต้องรับอารมณ์แนบแน่นอยู่กับอารมณ์อย่างเดียว จึงมีแต่อารมณ์ที่ชัดเจนที่สุดประเภทเดียว คือมีแต่วิภูตารมณ์วิถีอย่างเดียว อัปปนาวิถี มี ๒ ประเภท คือ

(๑) โลกียอัปปนาวิถี หมายถึง วิถีที่มีมหัคคตจิต ๑๘ ดวง คือ มหัคคตกุศลจิต ๙, มหัคคตกิริยาจิต ๙ เวลาที่มหัคคตกุศลจิต ๙ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งจะเกิดขึ้นย่อมต้องอาศัยมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตเกิดนำขึ้นก่อน ๓-๔ ขณะแล้ว มหัคคตกุศลจิตดวงใดดวงหนึ่งจะเกิดขึ้นได้ ในเวลาที่มหัคคตกิริยาจิตดวงใดดวงหนึ่งจะเกิดขึ้นนั้น ย่อมต้องอาศัยมหากิริยาญาณสัมปยุตตจิตเกิดนำขึ้นก่อน ๓-๔ ขณะ เช่นเดียวกัน แล้วมหัคคตกิริยาจึงจะเกิดขึ้นได้ หมายความว่า เมื่อพระโยคาวจรผู้ทำความเพียรเพ่งอารมณ์กรรมฐาน อย่างใดอย่างหนึ่ง มีกสิณ ๑๐ เป็นต้น เมื่อจะเกิดโลกียอัปปนาวิถี มีอัปปนาชวนจิตเกิดเป็นปฐมฌาน เป็นต้นนั้น เรียกโลกียอัปปนาวิถี (โลกียอัปปนาวิถี บางทีก็มีชื่อเรียกว่า ฌานวิถี) ของผู้ที่ได้ปฐมฌานเป็นครั้งแรกนี้เรียกว่า อาทิกัมมิกฌานวิถี แม้โลกียอัปปนาวิถีที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกของผู้ที่ได้ทุติยฌานก็ดี ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจมฌาน ตลอดจนเนวสัญญานาสัญญายตนฌานที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรก อัปปนาวิถีนั้นก็ชื่อว่า อาทิกัมมิกฌานวิถี เช่นเดียวกัน วิถีนั้นเป็นไปดังนี้ กล่าวคือ

อาทิกัมมิกฌานวิถีของมันทบุคคล ดังแผนภูมิที่ ๒-๓๗ แสดงโลกียอัปปนาวิถีของมันทบุคคล คือบุคคลที่บรรลุฌานช้า ย่อมมีมหากุศลญาณสัมปยุตเกิดขึ้นก่อน ๔ ขณะ แล้วฌานจิต(ฌ)จึงเกิดขึ้น ฌานจิตที่เกิดขึ้นครั้งแรกทุกๆ ฌาน จะต้องเกิดขึ้นได้เพียงขณะเดียวเสมอ ต่อเมื่อหมั่นอบรมในการเข้าฌานอยู่เสมอๆ จนเป็นวสี คือเข้า-ออกฌานจนชำนาญคล่องแคล่วแล้ว จึงจะเข้าสมาบัติในฌานนั้นๆ ได้ ฌานจิตก็จะเกิดติดต่อกันอยู่ตลอดเวลาที่เข้าสมาบัติอยู่ ฉะนั้นเมื่อแรกได้ฌานทุกฌาน ฌานจิตจะเกิดขึ้นเพียงขณะเดียว แล้วเป็นภวังค์ ส่วนอาทิกัมมิกฌานวิถีของติกขบุคคล คือ บุคคลที่บรรลุฌานเร็ว มีกามชวนะเพียง ๓ ขณะก็เข้าฌานโดยไม่มีบริกรรมชวนะ

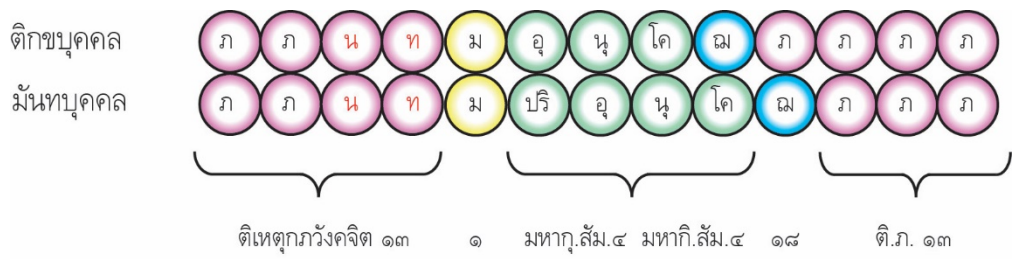

แผนภูมิที่ ๓-๒๐

แสดง อัปปนาชวนมโนทวารวิถี ๗ วิถี [๑.อาทิกัมมิกฌานวิถี (ติกขบุคคล, มันทบุคคล)]

จาก แผนภูมิที่ ๓-๒๐ อาทิกัมมิกฌานวิถี[๑๕๕] (ติกขบุคคล, มันทบุคคล) ได้เกิดขึ้นในขณะที่มีโยนิโสมนสิการ มีรายละเอียดของบุคคล, ภูมิ, องค์ธรรมปรมัตถ์, อารมณ์ และวัตถุ กล่าวคือ

ว่าโดยบุคคล : เกิดขึ้นแก่บุคคล ๕ จำพวก คือ ติเหตุกปุถุชน ๑ และอริยผลบุคคล ๔

ว่าโดยภูมิ : เกิดได้ใน ๒๖ ภูมิ คือ กามสุคติภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญสัตตภูมิ) และอรูปภูมิ ๔

ว่าโดยองค์ธรรมปรมัตถ์ : ภวังค์แรกและภวังค์หลัง ได้แก่ ติเหตุกภวังคจิต ๑๓ คือ ติเหตุกกามภวังคจิต ๔ และมหัคคตภวังคจิต ๙ (แล้วแต่บุคคลและภูมิ)

ส่วนวิถีจิตเหล่านั้น ได้แก่ มโนทวาราวัชชนจิต ๑ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหัคคตกุศลจิต ๙ และมหัคคตกิริยาจิต ๙

ว่าโดยอารมณ์ : ภวังค์แรกและภวังค์หลัง ที่เป็นติเหตุกกามภวังคจิต ๔ มีอารมณ์๖ ที่เรียกว่า กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์ ที่ได้รับมาจากฉทวาริกมรณาสันนชวนะในภพก่อนเมื่อใกล้จะตายเป็นอารมณ์

ที่เป็นรูปภวังคจิต ๕ นั้น มีบัญญัติกรรมนิมิตธรรมารมณ์ อันเนื่องด้วยกรรมฐาน ๒๖ คือ กสิณบัญญัติ ๑๐ อสุภบัญญัติ ๑๐ โกฏฐาสบัญญัติ ๑ อานาปานบัญญัติ ๑ และสัตวบัญญัติ ๔ ที่ได้รับมาจากมโนทวาริกมรณาสันนชวนะในภพก่อนเมื่อใกล้จะตายเป็นอารมณ์

ส่วนที่เป็นอรูปภวังคจิต ๔ มีบัญญัติกรรมนิมิต หรือมหัคคตกรรมนิมิตธรรมารมณ์อันเนื่องด้วยอรูปกรรมฐาน ๔ คือ กสิณุคฆาฏิมากาสบัญญัติ อากาสานัญจายตนฌาน นัตถิภาวบัญญัติและอากิญจัญญายตนฌาน ที่ได้รับมาจากมโนทวาริกมรณาสันนชวนะในภพก่อนเมื่อใกล้จะตายเป็นอารมณ์

สำหรับวิถีจิตทั้งหมดที่อยู่ในวิถีนี้ ถ้ามโนทวาราวัชชนจิต ๑ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวงใดดวงหนึ่งที่มีชื่อว่า ปริกรรม อุปจาร อนุโลม โคตรภูและอัปปนาชวนะคือ รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ อากาสานัญจายตนกุศลจิต ๑ กิริยาจิต ๑ อากิญจัญญายตนกุศลจิต ๑ กิริยาจิต ๑ มีปฏิภาคนิมิตของกรรมฐาน ๒๘ คือ กสิณบัญญัติ ๑๐ อสุภบัญญัติ ๑๐ โกฏฐาสบัญญัติ ๑ อานาปานบัญญัติ ๑ สัตวบัญญัติ ๔ และกสิณุคฆาฏิมากาสบัญญัติ ๑ นัตถิภาวบัญญัติ ๑ เป็นอารมณ์

ถ้ามโนทวาราวัชชนจิต ๑ มหากุศลญาณสัมปยุตตอุเบกขา ๒ มหากิริยาญาณสัมปยุตต-อุเบกขา ๒ ดวงใดดวงหนึ่งที่มีชื่อว่า ปริกรรม อุปจาร อนุโลม โคตรภู และอัปปนาชวนะคือ วิญญาณัญจายตนกุศลจิต ๑ กิริยาจิต ๑ เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลจิต ๑ กิริยาจิต ๑ มีมหัคคต-

---

[๑๕๕] ความหมายอักษรย่อที่ใช้ในอัปปนาวิถี คือ

ปริ = ปริกรรม = เพ่งอารมณ์ ปรุงแต่ง ฌานจิตและมรรคจิต

อุ = อุปจาระ = ใกล้ที่จะสำเร็จ ฌาน, มรรค-ผล

นุ = อนุโลม = ไม่มีการขัดข้องแก่ ฌาน, มรรค-ผล

โค = โคตรภู = ข้ามโคตรกาม หรือโคตรปุถุชน

ฌ = ปริกรรม = เพ่งอารมณ์ ปรุงแต่ง ฌานจิตและมรรคจิต

ปฏิภาคนิมิตของอรูปกรรมฐาน ๒ คือ อากาสานัญจายตนฌาน ๑ อากิญจัญญายตนฌาน ๑ เป็นอารมณ์

ว่าโดยวัตถุ : ภวังค์แรก ภวังค์หลัง และวิถีจิตทั้งหมด ถ้าเกิดในกามสุคติภูมิ ๗ และรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญสัตตภูมิ) ก็อาศัยหทัยวัตถุเกิด แต่ถ้าเกิดในอรูปภูมิ ๔ ก็ไม่ต้องอาศัยหทัยวัตถุเกิด

(๒) โลกุตตรอัปปนาวิถี คือวิถีจิตที่มีโลกุตตรจิตเกิดในวิถีนั้น โลกุตตรจิตมี ๘ ดวงหรือ ๔๐ ดวง คือ มรรคจิต ๔ หรือ ๒๐ ผลจิต ๔ หรือ ๒๐ โลกุตตรจิตทั้งหมดนั้น ล้วนมีนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียวกันทั้งสิ้น ผู้ที่จะบรรลุ มรรค ผล นิพพานได้นั้น จะต้องเป็นติเหตุกบุคคลผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานจนเกิดวิปัสสนาญาณ มีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้น จนบรรลุมรรคญาณ ผลญาณ วิถีจิตที่เข้าถึงมรรคผลนี้ เรียกว่า มรรควิถี หรือโลกุตตรอัปปนาวิถี

๓.๒ สรุป

อายุของจิต ๑๗ ขณะใหญ่ เท่ากับอายุรูป ๑ ขณะ หมายความว่า อุปปาทักขณะ ฐีติขณะ ภังคักขณะ ทั้ง ๓ ขณะนี้ ชื่อว่า ขณะจิตหนึ่ง คือ เป็นอายุของจิตดวงหนึ่ง ส่วนอายุของรูปนั้น จิตเกิดขึ้นและดับไป ๑๗ ดวงนั้น เป็นอายุของรูปธรรม ๒๒ รูปใดรูปหนึ่ง (เว้นวิญญัติรูป ๒, ลักขณะรูป ๔) ที่เว้นวิญญัติรูป เพราะวิญญัติรูปเกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต, ส่วนลักขณะรูป ๔ นั้นเป็นเครื่องหมายของนิปผันนรูปเท่านั้น ไม่มีสภาวะเป็นของตัวเอง

จิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นแล้วดับไปก็ยังมีอำนาจช่วยหนุนให้จิตดวงหลังเกิดขึ้นแทนสืบต่อกันอยู่เช่นนี้ตลอดไป จิต ๑๗ ขณะใหญ่ มีดังนี้คือ

๑) ขณะจิตที่ ๑ ชื่อว่าอตีตภวังค์ ภวังคจิต (ภวังค์ หมายความว่า ทำหน้าที่รักษาภพ) ที่ทำหน้าที่รักษาภพชาติของตนอยู่ ยังไม่ขึ้นสู่วิถี หรือหมายถึง ภวังค์ที่ผ่านไปในระหว่างที่ปัญจารมณ์เกิดขึ้นแล้ว แต่ยังไม่ปรากฏในปัญจทวาร

๒) ขณะจิตที่ ๒ ชื่อว่าภวังคจลนะ มีความเคลื่อนไหวของภวังคจิต หรือหมายถึงภวังค์ที่หวั่นไหวด้วยอำนาจแห่งปัญจารมณ์ ที่มาปรากฏทางปัญจทวารแล้ว

๓) ขณะจิตที่ ๓ ชื่อว่าภวังคุปัจเฉทะ เป็นภวังจิตดวงสุดท้ายก่อนตัดขาดกระแสขึ้นสู่วิถี หรือหมายถึงภวังค์ที่ตัดกระแสภวังค์ขาด

๔) ขณะจิตที่ ๔ ชื่อว่าปัญจทวาราวัชชนะ จิตดวงในปัญจทวารวิถีทำหน้าที่เปิดทวาร ๕ หรือหมายถึงทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ใหม่ ทางปัญจทวาร

๕) ขณะจิตที่ ๕ ชื่อว่าทวิปัญจวิญญาณจิต ทำหน้าที่รู้อารมณ์ ๕ ที่มากระทบ เช่นทำหน้าที่เห็นรูปารมณ์

๖) ขณะจิตที่ ๖ ชื่อว่าสัมปฏิจฉนะ เป็นจิตที่ขึ้นรับอารมณ์ต่อจากปัญจวิญญาณจิตเช่นทำหน้าที่รับรูปารมณ์

๗) ขณะจิตที่ ๗ ชื่อว่าสันตีรณะ เป็นจิตที่มีหน้าที่พิจารณาไต่สวนอารมณ์ เช่นทำหน้าที่ไต่สวนรูปารมณ์

๘) ขณะจิตที่ ๘ ชื่อว่าโวฏฐัพพนะ เป็นจิตที่มีหน้าที่ตัดสินอารมณ์ การตัดสินอารมณ์มี ๒ อย่างคือ (๑) ตัดสินไม่ดี เรียก อโยนิโสมนสิการ (๒) ตัดสินดี เรียก โยนิโสมนสิการ เมื่อตัดสินอารมณ์แล้วส่งต่อ

๙) ขณะจิตที่ ๙-๑๕ ชื่อว่าชวนะ เป็นจิตที่มีหน้าที่เสวยอารมณ์ หรือเสพอารมณ์

๑๐) ขณะจิตที่ ๑๖-๑๗ ชื่อว่าตทาลัมพนะ เป็นจิตที่มีหน้าที่รับเศษอารมณ์ต่อจากชวนจิต หรือรับอารมณ์ต่อจากชวนะ มี ๒ ขณะก่อนตกภวังค์ (ตทาลัมพนะจิตจะเกิดขึ้นเฉพาะแต่ในกามภูมิ)

วิถีมุตตจิต แปลว่า จิตที่พ้นจากวิถี (มีอารมณ์เก่ารับมาจากภพก่อน) รับอารมณ์เก่า มี ๑๙ ดวงคือ อุเปกขาสันตีรณจิต ๒, มหาวิปากจิต ๘ และมหัคคตวิปากจิต ๙ ส่วนคำว่า วิถีจิต (ปัญจทวารวิถีและมโนทวารวิถี) แปลว่า จิตที่ขึ้นสู่วิถี (มีอารมณ์ใหม่ที่เกิดขึ้นในภพนั้นเป็นอารมณ์) มี ๘๐ มีอารมณ์ใหม่ ที่นอกจาก กรรม, กรรมนิมิต และคตินิมิต ส่วนภพที่บุคคลหรือสัตว์จะไปเกิด มี ๓๑ ภูมิ กล่าวคือ นรก ๑ กำเนิดดิรัจฉาน ๑ เปรต ๑ อสุรกาย ๑ มนุษย์ ๑ เทพตั้งแต่ชั้นจาตุมหาราชิก (สวรรค์ ๖ ชั้น)จนถึงอกนิษฐพรหม(รูปาวจรภูมิ ๑๖) และเทพชั้นอรูปพรหม(อรูปาวจรภูมิ ๔) การที่จะไปเกิดในคติหรือภพภูมิใดก็ด้วยอาศัยวิถีมุตตจิต ๑๙ ดวง

อุเบกขาสันตีรณอกุศลวิบากจิต (ทุคติอเหตุกบุคคล) ทำกิจปฏิสนธิในอบายภูมิ ๔ ได้แก่ สัตว์นรก, เปรต, อสุรกาย และเดรัจฉาน, อุเบกขาสันตีรณกุศลวิบากจิต (สุคติอเหตุกบุคคล) ทำกิจปฏิสนธิในมนุษย์ภูมิ ๑ จาตุมหาราชิกาภูมิ ๑ (ที่เป็นประเภทพิกลพิการ คือ เป็นบ้า, ใบ้,ตาบอด, หูหนวก, ปัญญาอ่อน ฯลฯ) ส่วนอสัญญสัตตภูมิ ๑ ปฏิสนธิด้วยรูป คือ ชีวิตนวกกลาป ๙ ได้แก่ ชีวิตรูป ๑, อวินิพโภครูป ๘, มหาวิบากญาณวิปปยุตตจิต ๔ (ทวิเหตุกบุคคล) ทำกิจปฏิสนธิในมนุษย์ภูมิ ๑, เทวดาภูมิ ๖ รวมเรียกว่า กามสุคติภูมิ ๗, มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔, รูปาวจรวิบากจิต ๕ และอรูปา วจรวิบากจิต ๔ (ติเหตุกปุถุชน) ทำกิจปฏิสนธิในกามสุคติภูมิ ๗, รูปภูมิ ๑๐ (เว้น สุทธาวาสภูมิ ๕, อสัญญสัตตภูมิ ๑), อรูปภูมิ ๔

โสดาปัตติมรรคบุคคล เกิดได้ในกามสุคติภูมิ ๗, รูปภูมิ ๑๐ (เว้น สุทธาวาสภูมิ ๕, อสัญญสัตตภูมิ ๑) ปฏิสนธิด้วย มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔, รูปาวจรวิบากจิต ๕, โสดาปัตติผลบุคคล เกิดได้ใน กามสุคติภูมิ ๗, รูปภูมิ ๑๐ (เว้น สุทธาวาสภูมิ ๕, อสัญญสัตตภูมิ ๑), อรูปภูมิ ๔ ปฏิสนธิด้วย มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔, รูปาวจรวิบากจิต ๕, อรูปาวจรวิบากจิต ๔

สกทาคามิมรรคบุคคล เกิดได้ใน กามสุคติภูมิ ๗, รูปภูมิ ๑๐ (เว้นสุทธาวาสภูมิ ๕, อสัญญสัตตภูมิ ๑), อรูปภูมิ ๔ ปฏิสนธิด้วย มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต๔, รูปาวจรวิบากจิต ๕, อรูปาวจรวิบากจิต ๔, สกทาคามิผลบุคคล เกิดได้ใน กามสุคติภูมิ ๗, รูปภูมิ ๑๐ (เว้น สุทธาวาสภูมิ ๕, อสัญญสัตตภูมิ ๑), อรูปภูมิ ๔ ปฏิสนธิด้วย มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔, รูปาวจรวิบากจิต ๕, อรูปาวจรวิบากจิต ๔

อนาคามิมรรคบุคคล หมายถึง เกิดได้ใน กามสุคติภูมิ ๗, รูปภูมิ ๑๐ (เว้น สุทธาวาสภูมิ ๕, อสัญญสัตตภูมิ ๑), อรูปภูมิ ๔ ปฏิสนธิด้วย มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔, รูปาวจรวิบากจิต ๕,

อรูปาวจรวิบากจิต ๔, อนาคามิผลบุคคล เกิดได้ใน กามสุคติภูมิ ๗, รูปภูมิ ๑๕ (อสัญญสัตตภูมิ ๑), อรูปภูมิ ๔ ปฏิสนธิด้วย มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔, รูปาวจรวิบากจิต ๕, อรูปาวจรวิบากจิต ๔

อรหัตตมรรคบุคคล หมายถึง เกิดได้ใน กามสุคติภูมิ ๗, รูปภูมิ ๑๕ (อสัญญสัตตภูมิ ๑), อรูปภูมิ ๔ ปฏิสนธิด้วย มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔, รูปาวจรวิบากจิต ๕, อรูปาวจรวิบากจิต ๔, อรหัตตผลบุคคล เกิดได้ใน กามสุคติภูมิ ๗, รูปภูมิ ๑๕ (อสัญญสัตตภูมิ ๑), อรูปภูมิ ๔ ปฏิสนธิด้วย มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔, รูปาวจรวิบากจิต ๕, อรูปาวจรวิบากจิต ๔

ฉะนั้น การที่จะให้ชวนจิตเป็นกุศลตลอดเวลาก็เพื่อที่จะให้ได้ปฏิสนธิจิตในภพภูมิที่ดี จะต้องมีเหตุคือการโยนิโสมนสิการที่ประกอบด้วยสติปัญญาทุกขณะเช่นเดียวกัน เพื่อทำการตัดสินอารมณ์ ๖ โดยเลือกเฉพาะกุศลธรรมทั้งหลายเพื่อให้ชวนจิตได้เสพเท่านั้น